

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

Дипломна робота

на тему: **«Релігійна конкуренція на сході Римської Імперії у I-IV столітті»**

Виконав: студент IV курсу, групи ІС-43

напряму підготовки (спеціальності): 032 Історія та археологія

Самарін Андрій Костянтинович

Керівник: к. і. н., доц. Токарев А. М.

Національна шкала _____

Кількість балів _____

Члени комісії:

1. _____
(підпис) (прізвище та ініціали)
2. _____
(підпис) (прізвище та ініціали)
3. _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

Харків-2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ВИНИКНЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ХРИСТІАНСТВА У I-III СТОЛІТТІ	11
1.1 Витоки християнства: історичний контекст, проблема Христа та вплив Павла на вчення	11
1.2. Розповсюдження християнства та розвиток церкви: II-IV століття.....	23
РОЗДІЛ 2 РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА ХРИСТІЯНИ	28
2.1 Особливості язичництва та проблема релігійної терпимості Римської Імперії	28
2.2 Причини християнських гонінь	31
2.3 Язичники та церква: інтелектуальна конкуренція	34
РОЗДІЛ 3 ГНОСТИЦИЗМ ЯК ЗАГРОЗА ХРИСТІАНСТВУ	40
3.1 Історія походження гностицизму	40
3.2 Гностики та християни	42
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	56

ВСТУП

Історія Античності цілком справедливо заслуговує свого дослідження серед істориків сьогодення. Важко уявити інший період в минулому людства, що здійснив би настільки сильний вплив на становлення Європейської цивілізації. Культура часів Середньовіччя, хоч і відмовилась від напрацювань філософів-класиків стародавніх Греції та Риму, але спиралася на вчення ранніх християн. Доба Відродження, шукала свого натхнення серед концепцій минулого, що, в тому числі, послугувало виникненню гуманізму. За Нового та Новітнього Часу цікавість до стародавньої епохи зовсім не зникала, оскільки ідеї, закладені різними філософськими школами Античності, продовжували в різній формі фігурувати на сторінках видатних філософів. В різні часи, політики та правителі держав надихалися успіхами Римської Імперії та її блискучих завоювань або ефективного внутрішнього управління.

З іншого боку – неможливо недооцінити й релігійний вплив. На сьогоднішній день християнство є однією зі світових релігій, з найбільшим числом послідовників в усьому світі. Вчення Христа внесло свої корективи до перебігу історії Європи: під його егідою не лише велись війни, але й лунали завзяті філософські та теологічні дискусії, засновувалися гуманітарні організації, проводилися натурфілософські дослідження. Серед науковців навіть існують думки щодо вагомості релігійного чинника при виникненні капіталістичної системи, розглядають його як і джерело для перших соціалістичних ідей, що проголошували братство та рівність.

В контексті сучасних подій, особливо важливим є звернення до тих концепцій християнства, які безкомпромісно затверджують цінність кожного людського життя, закликають до єдності та турботи про свого ближнього.

Дослідження раннього християнства дозволить не лише наблизитися до першоджерел розвитку Європейської цивілізації, однак і послугує розв'язку чималої кількості історичних проблем. Зокрема, серед історіографії досі немає

чіткої та спільної позиції щодо витоків християнської релігії, еволюції її вчення та поширення протягом перших століть.

Розходження у поглядах серед дослідників можуть бути пояснені фрагментарністю їх наукових пошуків. Традиційно, історію християнства прийнято вивчати з точки зору самих християн, що свідомо або несвідомо здійснювалося багатьма поколіннями вчених. Зазвичай, пояснюючи причини розповсюдження вчення Христа, науковці звертають увагу на ідеї церкви, намагаються знайти соціальну підтримку християнства серед різних верств населення. Однак, питання самої сутності протистояння нової релігії з язичницькими культурами та гностицизмом – залишається в тіні.

Таким чином, **актуальність дослідження** полягає у важливості та затребуваності вивчення історії раннього християнства, яке вплинуло на становлення Європейської культури та цивілізації. До того ж, тема потребує більш детального розгляду в контексті чисельної кількості невирішених проблем, пов'язаних з виникненням, розвитком та розповсюдженням християнства. Їх дослідження дозволить пролити світло на ті причини, з яких вчення Христа отримало свого визнання та стало домінуючою релігією в Європі.

Об'єктом дослідження є історія релігійних світоглядів Римської Імперії – християнства, гностицизму та язичництва.

Предметом дослідження виступає конкуренція релігій.

Хронологічні межі стосуються епохи найбільш вираженого суперництва між прихильниками різних світоглядів: I-IV століття. Нижня границя – час виникнення християнства, верхня – його остаточна перемога та витіснення інших віровчень.

Географічно дослідження обмежується східними регіонами Римської Імперії, де релігійна конкуренція знаходила свого найяскравішого вираження – Єгиптом, Юдеєю, Сирією, Малою Азією, а також Римом. Будучи столицею держави, місто приваблювало до себе проповідників різних віровчень, які засновували там свої общини.

Під час проведення дослідження використовувалася широка історіографічна база. До уваги потрапляли як напрацювання істориків XIX, так і XX та XXI століття.

Так, становлення поглядів дозволяє простежити праця Т. Моммзена¹, яка, хоч і втратила актуальність на сьогоднішній день, стала однією з перших всеосяжних та глибинних робіт з історії стародавнього Риму, де, в тому числі, розглядалися й релігії. Розвиток останніх добре описується в публікації А. Гарнака², який приклав чимало зусиль для з'ясування питань, пов'язаних з поширенням віровчень. В цьому контексті виділяється й Ф. Ф. Зелінський³.

Радянська історіографія початку XX століття характеризується домінуванням міфологічної школи, що не пов'язувала християнство з особистістю Ісуса Христа, вважаючи його плодом фантазії вірян. До цього напрямку належать І. А. Кривельов⁴, Р. Ю. Віппер⁵ та А. Б. Ранович^{6,7}. Ідеї істориків наразі не є актуальними внаслідок їх сильної ідеологізації та виникненню нових підходів у дослідженні раннього християнства. Попри це, деякі цікаві висновки, що стосуються історії Юдеї, можна знайти у Лівшица Г. М.⁸

Окремо варто відмітити публікацію А. Б. Рановича «Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства»⁹, у якій розміщувалися важливі праці Цельса, Порфірія та Юліана.

¹ Моммзен Т. История Рима. Том 5. Провинции от Цезаря до Диоклетиана/ Пер. с нем., под гл. ред. Н. А. Машкина - М.: Издательство Иностранной литературы, 1949. — 631 с.

² Adolf von Harnack. History of Dogma. New York : Dover Publications, 1961. 362 p.

³ Зелинский Ф.Ф. История античной культуры СПб.: Марс, 1995. — 380 с.

⁴ Кривелёв И.А. Что знает история об Иисусе Христе? М.: Советская Россия, 1969. — 326 с.

⁵ Виппер Р.Ю. Избранные сочинения в двух томах. Том 2. Очерки по истории Римской империи (окончание). Рим и раннее христианство, Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. — 483 с.

⁶ Ранович А.Б. Очерк истории раннехристианской церкви . М.: ОГИЗ. ГАИЗ, 1941. — 262 с.

⁷ Ранович А.Б. О раннем христианстве. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. — 524 с.

⁸ Лившиц, Г. М. Классовая борьба в Иудее и восстания против Рима: К проблеме социально-экономического строя римских провинций. — Минск: Изд-во БГУ, 1957. — 418 с.

⁹ Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства.— М.: Политиздат, 1990.— 479 с.

Більш пізня радянська школа представлена І. Д. Амусіним та І. С. Свенцицькою. Перший з них присвятив чималу кількість праць дослідженню кумранської общини та спробам пояснити витoki християнства з неї¹²³. На його творчий спадок спиралася І. С. Свенцицька⁴. Її робота «Раннее христианство: страницы истории» є серйозним та всебічним дослідженням історії раннього християнства. Окрім цього, дослідниця разом з Трофімовою М. К. створила збірку апокрифічних текстів⁵, які стали надзвичайно корисними для нашого аналізу. Це покоління істориків відійшло від міфологічної традиції своїх попередників, звертаючись до концепції «історичного» Христа. Втім, гіпотеза про походження пророка з єсейської общини не підтвердилася.

Серед західної історіографії також були поширені ідеї зв'язку християнства з юдейською сектою. Її, зокрема, відстоювали дослідники Аллегро⁶⁷ та О'Каллаган⁸.

Протилежний табір представлений Р. Х. Гандрі⁹, який вказав на неправильний підхід до трактування текстів з боку О'Каллагана. Сучасні

¹ Амусин И. Д. Кумранская община. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. – 328 с.

² Амусин И. Д. Об одной забытой публикации тартуского профессора Александра Васильева // Ученые записки Тартуского университета. Вып. 365. Тарту, 1975. С. 296—301.

³ Амусин И.Д. Рукописи Мёртвого моря М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. — 271с.

⁴ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории.— М.: Политиздат, 1987.— 336 с.

⁵ Свенцицкая И.С., Трофимова М.К. Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии / Акад. обществ, наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма; Редкол.: А. Ф. Окулов (пред.) и др. — М.: Мысль, 1989. — 336 с.

⁶ J.M. Allegro The People of the Dead Sea Scrolls. Garden City, NY: Doubleday & Co, 1958. 192 p.

⁷ J.M. Allegro, The Dead Sea Scrolls and the Christian myth. Buffalo, N. Y.: Prometheus Books, 1992. 252 p.

⁸ J. O'Callaghan, "Papiro neotestamentarios en la cueva 7 de Qumrán?" Biblica, 1972. Roma. pp. 91–100.

⁹ Robert H. Gundry, "No NU in Line 2 of 7Q5: A Final Disidentification of 7Q5 With Mark 6:52-53," Journal of Biblical Literature 118 (4): p. 698–707.

дослідники Дж. Маркус¹ та А. Хаффмір², спираючись на аналіз традицій есеїв та ранніх християн, остаточно спростовують тези своїх попередників.

Серед західної історіографії існують розбіжності в оцінці Павла. М. А. Зейфрід³ та Е. П. Сандерс⁴ дотримуються переконань про сильний вплив апостола на формування християнського вчення. З протилежного табору виділяється К. Роуланд, на думку якого роль Павла може бути сильно переоціненою⁵.

В контексті культу імператора виділяється публікація І. Граделя⁶, де автор сумлінно підходить до вивчення наявних джерел для винесення висновків щодо характеру культу протягом історії Римської Імперії.

Історія гностицизму фігурує на сторінках як радянських, так і сучасних публікацій. Серед робіт ХХ століття виділяється дослідження М. К. Трофімової⁷, засноване на знахідках у бібліотеці Наг-Хаммаді. Своєї оцінки цьому явищу надає і А. Ф. Лосев⁸.

¹ Joel Marcus, *John the Baptist in History and Theology*. Columbia, SC: University of South Carolina Press, 2018. 289 p.

² Ally Huffmire, *Immersive Rituals in the Qumran Community and Early Christianity* // *Studia Antiqua* 21, no. 1, 2022. p 51-59.

³ Seifrid, Mark A. *Justification by faith : the origin and development of a central Pauline theme*. Leiden ; New York : E.J. Brill, 1992. 310 p.

⁴ Sanders, E. P., *The historical figure of Jesus*. London, England ; New York, N.Y., USA : Allen Lane the Penguin Press, 1993. 337 p.

⁵ R. Christopher, *Christian origins : an account of the setting and character of the most important messianic sect of Judaism*. London : SPCK, 1985. 428 p.

⁶ Ittai Gradel *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford University Press, USA, 2004. 398 p.

⁷ Трофімова, М. К. *Историко-философские вопросы гностицизма* / М. К. Трофімова. – Москва : Наука, 1979. – 216 с.

⁸ Лосев А.Ф. *История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития*. В 2 кн. Кн. 2 / Худож.-офор. Б.Ф. Бублик. — Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. — 688 с.

На сьогоднішній день науковими пошуками в сфері гностицизму займаються О. А. Ручинська¹ та А. Д. Пантелеев². Науковці надають сучасний погляд на проблеми, пов'язані з внутрішнім змістом вчень гностиків та з методами їх проповідування серед населення Римської Імперії.

Джерельну базу дослідження можна умовно поділити на декілька категорій. До першої відносимо античних істориків не-християн та їх праці, які допомагають краще зрозуміти історію церкви. Серед них – «Юдейські старожитності»³ та «Юдейська війна»⁴ Й. Флавія, «Аннали»⁵ та «Історія»⁶ Тацита, «Життя дванадцяти цезарів»⁷ Светонія, листи Плінія Молодшого⁸ та праці Філона Александрійського⁹. Ці джерела несуть уточнюючу в контексті теми дослідження інформацію, надають відомості про раннє християнство, в тому числі в контексті проблеми історичності Ісуса Христа.

Друга група джерел – це язичницькі, цілеспрямовано (що відрізняє їх від попередніх) антихристиянські праці. Сюди увійшли «Про смерть Перегріна»¹⁰

¹ Ручинская О. А. Гностицизм II-III вв. н.э. и раннее христианство // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеймоновском храме. – Харьков: Майдан, 2013. – С.66-83.

² Пантелеев А.Д. Из истории религиозной жизни II в.: гностическая пропаганда.

³ Иосиф Флавий Иудейская война. Пер. с древнегреч. М. Финкельберг (кн. I–VI), А. Вдовиченко (кн. VII); под ред. А. Ковельмана. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2008. – 520 с.

⁴ Иосиф Флавий :Иудейские древности : [В 2 т.] / Иосиф Флавий. - М. : АСТ : Ладомир, 2002. (Классическая мысль). / Т. 1: Книга 1-12. - 2002. - 784 с.; Т. 2: О древности иудейского народа (Против Апиона) : Кн. 13-20. – 612 с

⁵ Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. Том 1 Анналы; Малые произведения. Изд. подг. А. С. Бобович, Я. М. Боровский, М. Е. Сергеенко. Отв. ред. С. Л. Утченко. - Москва: Наука, 1969. – 444 с.

⁶ Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. Том 2. История. Изд. подг. А. С. Бобович, Я. М. Боровский, М. Е. Сергеенко. Отв. ред. С. Л. Утченко. - Москва: Наука, 1969. – 370 с.

⁷ Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. Издание подготовили М.Л. Гаспаров и Е.М. Штаерман; Отв. ред. С.Л. Утченко. Москва: Наука, 1993. - 368 с.

⁸ Письма Плиния Младшего Книги I - X. 2-ое изд. Москва : Наука, 1982. - 408 с.

⁹ Филон Александрийский. Против Флакка; О посольстве к Гаю; Иосиф Флавий. О древности еврейского народа; Против Апиона. — Москва–Иерусалим: Еврейский университет в Москве (Библиотека Флавиана, выпуск 3), 1994. — с. 51–112.

¹⁰ Лукиан Самосатский. Сочинения. В 2 т. Т. 2 / Под общ. ред. А. И. Зайцева. — СПб.: Алетейя, 2001. — 538 с.

Лукіана та роботи Цельса, Порфірія і Юліана, опубліковані у збірці А. Б. Рановича¹. Детальний аналіз цих праць дозволяє виокремити особливості критики, яку спрямовували проти християн язичницькі інтелектуали в рамках конкуренції релігій.

Третя група – це апологетичні або історичні праці ранніх християн. З них можна дізнатися більше не лише про вчення церкви, але й про конкуруючі з учнями Христа доктрини. Сюди відносяться роботи Тертулліана², Іренея Ліонського³, Євсевія Кесарійського⁴, Оригена⁵, Юстина Філософа⁶ та інших.

Мета дослідження – спираючись на джерельні відомості та історичний контекст релігійного життя на сході Римської Імперії у I-IV, встановити причини успіху християнства у конкуренції з іншими світоглядами.

Відповідно до мети, було встановлено наступні **завдання**:

- Простежити історичний розвиток християнства;
- Розглянути форми язичницької відповіді церкви;
- Здійснити аналіз античних творів з критикою вчення Христа;
- Проаналізувати перебіг конкуренції між християнами та гностиками;
- Встановити засоби, якими користувались гностики при суперництві з церквою;
- Знайти причини поразки гностицизму.

¹ Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. — М.: Политиздат, 1990. — 479 с.

² Тертуллиан. Избранные сочинения: Пер. с лат./Общ. ред. и сост. А. А. Столярова. - М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1994. - 448 с.

³ Иринеи Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Перевод протоиерея П. Преображенского, Н. И. Сагарды. — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008 . — 672 с.

⁴ Евсевий Кесарийский Церковная история / Ввод, ст., коммент., библиогр. список и указатели И. В. Кривушина. — Научное издание. — Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2013. — 544 с.

⁵ Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. – 792 с.

⁶ Иустин Философ и Мученик, св. Творения. Перевод, со введениями и примечаниями Прот. П. Преображенского. — М.: Паломник, 1995. — 488 с.

Наукова новизна дослідження полягає у погляді на історію розвитку та поширення християнства крізь призму суперництва між релігійними доктринами сходу Римської Імперії.

РОЗДІЛ 1

ВИНИКНЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА У І-ІІІ СТОЛІТТІ

1.1 Витоки християнства: історичний контекст, проблема Христа та вплив Павла на вчення

Історія раннього християнства є однією з найбільш дискусійних та суперечливих сторінок в минулому світової релігії. Неоднозначність або відсутність джерел призводять до великої кількості невирішених проблем, серед яких питання історичності постаті Ісуса з Назарету, географічна динаміка розповсюдження християнського вчення протягом І-ІІІ століття, еволюція самого вчення. При цьому, ці сторінки історії потребують досконального дослідження, оскільки для даного періоду було характерне як формування головних внутрішніх принципів релігії, включаючи догматичну систему, так і оформлення організації християнських общин, де владу отримали клірики.

Зародження християнства прийнято пов'язувати з подіями в Юдеї, де у І столітті сильно загострилося соціальне та політичне протистояння. В основі конфлікту лежали протиріччя між двома групами - фарисеями та садукееями. Важливо згадати й про існування третьої групи – есеїв, однак уточнення щодо переконань прихильників цієї секти варто навести трохи пізніше. Звичайно, не можна оминати релігійного фактору їх непорозумінь. У текстах Йосипа Флавія можна знайти відомості, котрі свідчать, що різниця між ними полягала у ставленні до свободи волі. Есеї повністю заперечували її, фарисеї вважали, що людина протягом життя обирає між «добром» та «злом», і, в

залежності від вибору, душу буде очікувати переродження або вічні страждання. Садукеї відхиляли ідею про існування долі та загробного життя¹.

Водночас, окрім релігійних уявлень, між наведеними сектами існував соціальний та політичний конфлікт. Флавій свідчить, що до садукеїв належали заможні верстви населення, а фарисеїв представляв звичайний народ². Радянський історик Г. Лівшиц робить доволі важливе припущення, вбачаючи у цих групах історичних спадкоємців більш давніх еліністів та хасидеїв³. Відповідно до цього, заможні садукеї виступали за компроміс з римлянами, а фарисеї знаходилися в опозиції до іноземного панування.

Романізація дійсно починає сильно відчуватися в Юдеї вже за часів царя Ірода. Останній намагався включити своє царство до греко-римської культурної спадщини. У новозбудованих містах організовувався полісний устрій, вони отримували назви Кесарія (Цезарія), Себестея (Себестос - Август), архітектурне планування також запозичувалося з заходу. Споруджувалися навіть храми на честь імператора Августа⁴. Подальші роки відзначилися політичною інтеграцією Юдеї та початком прямого римського управління, тож до провінції активно переселялися латиняни та греки.

Ситуацію погіршувало жорстке римське управління. Так, як повідомляє Тацит, після смерті царя Ірода спалахнула боротьба за трон Юдеї, у цьому конфлікті проявив себе Квінтілій Вар, направлений намісником у регіон⁵. Свої згадки про ці події залишає й Флавій, за свідченнями якого після подавлення

¹ Иосиф Флавий Иудейская война. Пер. с древнегреч. М. Финкельберг (кн. I–VI), А. Вдовиченко (кн. VII); под ред. А. Ковельмана. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2008, с. 133

² Иосиф Флавий :Иудейские древности : [В 2 т.] / Иосиф Флавий. - М. : АСТ : Ладомир, 2002. (Классическая мысль).Том 2: О древности иудейского народа (Против Апиона) : Кн. 13-20, с. 48-49.

³ Лившиц, Г. М. Классовая борьба в Иудее и восстания против Рима: К проблеме социально-экономического строя римских провинций. — Минск: Изд-во БГУ, 1957, с 118.

⁴ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории.— М.: Политиздат, 1987, с. 48.

⁵ Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. Том 2. История. Изд. подг. А. С. Бобович, Я. М. Боровский, М. Е. Сергеев. Отв. ред. С. Л. Утченко. - Москва: Наука, 1969, с. 193-194.

повстання, Вар наказав роз'пяти дві тисячі юдеїв¹. Відомо про жорстокість римського префекта Понтія Пілата, яка спровокувала населення Єрусалиму відправити посольство зі скаргою до імператора. Про ці події згадує Філон Александрійський: «Одним із людей Тиберія був Пілат, що став намісником Юдеї...він [Пілат] злякався, як би євреї справді не відправили посольство [до Тиберія] і не виявили інших сторін його правління, розповівши про хабарі, образи, лихоємство, безчинства, злобу, безперервні страти без суду, жахливу і безглузду жорстокість...»².

Подібними діями відзначилися й подальші римські намісники в Юдеї. Прокуратора Гесія Флора прямо звинувачують у провокуванні війни як Й. Флавій³, так і римський історик Тацит⁴. Він пограбував храмову скарбницю та захопив 17 талантів золота, що означало для юдеїв осквернення їх святині. Ці дії остаточно сколихнули і без того схвильоване юдейське суспільство, вони й призвели до початку загального повстання.

Боротьба між внутрішніми угрупованнями, напружена соціальна ситуація та антиримські настрої призвели до формування специфічних умов в Юдеї. «Апокаліптична» атмосфера, що панувала в тодішньому суспільстві призвела до виникнення чисельних месій, кожен з яких проголошував себе «істинним царем юдейським» та пророкував скоре звільнення від римського панування⁵. Це явище мало сильний релігійний відтінок, проповідники обіцяли спасіння душ юдеїв, що послідує за ними. Одним із них, скоріше за

¹ Иосиф Флавий Иудейская война. Пер. с древнегреч. М. Финкельберг (кн. I–VI), А. Вдовиченко (кн. VII); под ред. А. Ковельмана. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2008, с. 334.

² Филон Александрийский. Против Флакка; О посольстве к Гаю; Иосиф Флавий. О древности еврейского народа; Против Апиона. — Москва–Иерусалим: Еврейский университет в Москве (Библиотека Флавиана, выпуск 3), 1994. С. 79-80.

³ Иосиф Флавий :Иудейские древности В 2 т. / Иосиф Флавий. - М. : АСТ : Ладомир, 2002. (Классическая мысль).Том 2: О древности иудейского народа (Против Апиона) : Кн. 13-20, с. 433.

⁴ Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. Том 2. История. Изд. подг. А. С. Бобович, Я. М. Боровский, М. Е. Сергеенко. Отв. ред. С. Л. Утченко. - Москва: Наука, 1969, с. 194.

⁵ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории.— М.: Политиздат, 1987, с.53.

все, і був Ісус з Назарета. Розуміння цього історичного контексту є надважливим для дослідження витоків раннього християнства.

Згадувана вище секта есеїв, активно ототожнювалася в історіографії минулого століття з першою (або однією з перших) християнських общин, з якої міг походити й сам Ісус. Такої думки, зокрема, притримувалися І. С. Свенцицька¹, І. Д. Амусін², Дж. М. Аллегро³, та інші видатні для свого часу дослідники історії релігії. З одного боку, елементи вчення есеїв є, на перший погляд, доволі схожими на раннє християнство. Зокрема, Флавій відмічає⁴, що вони «переслідують особливу святість», «ще більше, ніж інші пов'язані між собою любов'ю», «...чуттєвих насолод вони уникають як гріха і вважають найбільшою чеснотою помірність і поборення пристрастей. Подружжя вони зневажають, зате приймають до себе чужих дітей у тому віці, коли вони ще сприйнятливі до вчення, обходяться з ними, як зі своїми власними, і вселяють їм свої звичаї». Більш того, юдейський історик пише, що есеї з презирством ставляться до багатства, що перегукується з новозавітним «не можете Богові служити й мамоні»⁵.

Найбільшу ж увагу, дослідники приділяли Кумранській общині, яку відносили до есейської течії. Це обумовлюється археологічними знахідками – сувіями, що за змістом нагадували Новий Заповіт. Особливі історичні дискусії тривали навколо сувія 7Q5, який, за однією з версій, що активно підтримувалася біблеїстом О'Каллаганом⁶, є одним з найбільш ранніх версій Євангелія від Марка. Дослідник датує знайдений документ 50 р. н.е. Однак, ця версія зустріла серйозну критику серед інших істориків. Так, на основі

¹ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории.— М.: Политиздат, 1987, с. 49.

² Амусин И. Д. Кумранская община. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983, с. 224-225

³ J.M. Allegro The People of the Dead Sea Scrolls. Garden City, NY: Doubleday & Co, 1958, p. 24.

⁴ Иосиф Флавий Иудейская война. Пер. с древнегреч. М. Финкельберг (кн. I–VI), А. Вдовиченко (кн. VII); под ред. А. Ковельмана. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2008, с. 132-133.

⁵ Матф. 6:24 (Огієнко)

⁶ J. O'Callaghan, "Papiro neotestamentarios en la cueva 7 de Qumrán?" Biblica, 1972. Roma. pp. 91–100.

проведеного лінгвістичного аналізу, теорію О'Каллагана відхилив професор Р. Х. Гандрі, виклавши детальну критику у своїй публікації¹.

Слід додати, що прихильники теорії зв'язку християнства з Кумранською общиною використовують аргументацію схожих традицій хрещення. Однак, сучасне дослідження Дж. Маркуса², демонструє зовсім різні ідейні мотиви обряду в кумранітів та в ранніх християн, що може свідчити про відсутність зв'язку між останніми та Іоанном Хрестителем. До того ж, хрещення є давньою юдейською традицією та може бути асоційовано виключно з есейською сектою³.

Є ще одна проблема з асоціацією ранніх християн з кумранітами та есеями. Флавій залишає важливі відомості, які були наведені вище, де описує елементи вчення секти, при цьому наголошує, що її представники залучали до себе дітей такого віку, що вони є придатними для освоєння їх вчення. Можна знайти й згадки про певні «випробування», які чекають на бажаючого приєднатися до їх общини⁴. Це все створює відчуття замкненості групи, що контрастує з ранньохристиянською діяльністю апостолів, котрі намагалися розповсюдити своє вчення якомога ширше. Прозелітизм, властивий християнству, взагалі не дуже добре відповідає традиції юдаїзму, оскільки послідовники останнього не вбачали в активному поширенні релігії жодної користі.

Тож, чи дійсно юдаїзм та християнство пов'язані саме через есеїв – досі не вирішене питання. З огляду на географію, історію виникнення та поширення останнього, немає сумнівів щодо його зародження в Юдеї, втім,

¹ Robert H. Gundry, "No NU in Line 2 of 7Q5: A Final Disidentification of 7Q5 With Mark 6:52-53," *Journal of Biblical Literature* 118 (4): p. 698–707.

² Joel Marcus. *John the Baptist in History and Theology*. Columbia, SC: University of South Carolina Press, 2018, p. 34-36.

³ Ally Huffmire. *Immersive Rituals in the Qumran Community and Early Christianity* // *Studia Antiqua* 21, no. 1, 2022, p. 52.

⁴ Иосиф Флавий *Иудейская война*. Пер. с древнегреч. М. Финкельберг (кн. I–VI), А. Вдовиченко (кн. VII); под ред. А. Ковельмана. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2008, с. 130.

«міст», що об'єднував би ці віровчення – досі відсутній. В кінці-кінців, ідеї Ісуса та його послідовників могли бути оригінальним трактуванням юдаїзму та не залежати від єсеїв, фарисеїв чи садукеев.

Важливою в цьому контексті є проблема історичності Ісуса із Назарета та апостолів. Розв'язання цього питання може наблизити дослідників до розуміння феномену виникнення християнства та його поширення, а також краще зрозуміти внутрішній зміст – ідеї нового вчення.

Погляди істориків на тему реального існування постаті Ісуса різняться, і їх умовно можна поділити на три групи. Так, радянські дослідники, такі як І. А. Кривельов¹, А. Б. Ранович², Р. Ю. Віппер³ відстоюють ідеї міфологічного напрямку, заперечуючи існування Ісуса як реальної персоналії. Вони розглядають Христа у якості соборного образу міфологічних уявлень різних народів Середземномор'я . Окрім цього, аргументація їх позицій здебільшого виходить з радикальної атеїстичної ідеології СРСР, а ні ж з докладного аналізу історичного контексту та джерел.

Такий підхід до відкидання можливої реальності існування особистості Ісуса Христа а priori, йде всупереч як існуючій джерельній базі, так і контексту умов виникнення християнства. Тож, уваги заслуговує інший пласт історіографії, де заперечується існування саме Біблейського Ісуса, однак шукаються його можливі реальні прототипи. Цікава теорія належить професору Дж. М. Аллегро⁴, який асоціював Ісуса зі страченим єсейським вчителем. До подібних висновків приходять і радянський кумрановед А. Д. Амусін⁵. Попри підтримку такого погляду серед деяких авторитетних

¹ Кривельов И.А. Что знает история об Иисусе Христе? М.: Советская Россия, 1969, с. 263-264.

² Ранович А.Б. О раннем христианстве. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959,. с. 236-237.

³ Виппер Р.Ю. Избранные сочинения в двух томах. Том 2. Очерки по истории Римской империи (окончание). Рим и раннее христианство, Ростов-на-Дону: Феникс, 1995, с. 293.

⁴ J.M. Allegro, *The Dead Sea Scrolls and the Christian myth*. Buffalo, N.Y.: Prometheus Books, 1992, p. 190-191

⁵ Амусин И.Д. Рукописи Мёртвого моря М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960, с. 251

західних дослідників ХХ століття, наразі важко асоціювати витoki християнства з кумранітами.

Врешті-решт, третя група історіографії підтримує теорію існування Христа як реального проповідника епохи I століття н.е. Дослідниця І.С. Свенцицька¹, вважає Ісуса прямим виходцем з єсейської общини, при цьому не підтримуючи гіпотезу прототипу. На заході найбільш популярною є точка зору «історичного» Христа, яка була добре сформована у праці Е. П. Сандерса «The historical figure of Jesus»².

Дослідження історичних джерел в цій проблематиці виступає на перший план. Одними із найбільш відомих та обговорюваних в наукових колах згадок Ісуса Христа є свідчення Й. Флавія, що наводяться в «Юдейських старожитностях». Перше з них є доволі дискусійним³: «Приблизно цього часу жив Ісус, людина мудра, якщо Його взагалі можна назвати людиною. Він зробив дивовижні дії і став наставником тих людей, які охоче сприймали істину. Він привернув до себе багатьох юдеїв та еллінів. То був Христос. На вимогу наших впливових осіб Пілат засудив Його до хреста. Але ті, хто раніше любили Його, не припиняли цього й тепер. На третій день він знову з'явився їм живий, як сповістили про Нього, а також про багато інших Його чудес - натхненні Богом пророки. Понині існують так звані християни, які іменують себе Його ім'ям».

Ця цитата Флавія викликає багато питань, оскільки автор, будучи фарисеєм, навряд надав би настільки позитивної характеристики Ісусу. З оглядом на таке протиріччя, серед наукових кіл панує думка про християнське походження зазначених рядків, що були вписані у роботу історика пізніше. Інші оцінки надає дослідник І. Д. Амусін, який, спираючись на знайдені

¹ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории.— М.: Политиздат, 1987, с. 55.

² Sanders, E. P., The historical figure of Jesus. London, England ; New York, N.Y., USA : Allen Lane the Penguin Press, 1993, 337 p.

³ Иосиф Флавий :Иудейские древности В 2 т. / Иосиф Флавий. - М. : АСТ : Ладомир, 2002. (Классическая мысль).Том 2: О древности иудейского народа (Против Апиона) : Кн. 13-20, с. 310-311.

арабські переклади Флавія, відстоює ідею автентичності указаного уривку¹. Як би там не було, існує й інша, більш стримана характеристика діяльності проповідника, надана античним істориком.

Друге свідчення виглядає наступним чином: «...Анан вважав, що внаслідок смерті Феста та затримки Альбіна, настав зручний момент для задоволення своєї суворості. Тому він зібрав синадріон і представив йому Якова, брата Ісуса, що зветься Христом, а разом із ним кількох інших осіб, звинуватив їх у порушенні законів і засудив до побиття камінням...»². Ця цитата дійсно є схожою на свідчення античного історика-фарисея щодо персоналії Ісуса Христа та не викликає серйозних сумнівів.

Зрештою, Флавій не єдиний можливий свідок діяльності пророка. У трудах інших нехристиянських авторів знаходимо важливі згадки про Христа. І хоча вони, переважно, написані вже після I століття, тим не менш, на час їх створення все ще можна виключити ймовірність християнського впливу.

Однією з таких праць є «Аннали» Тацита, де можна зустрітися з фрагментом: «І ось Нерон, щоб подолати чутки, шукав винних і перейшов до найвитонченіших страт тих, хто своїми мерзотностями накликав на себе загальну ненависть і кого натовп називав християнами. Христа, від імені якого походить ця назва, стратив при Тиберії прокуратор Понтій Пілат; пригнічені на деякий час, ці шкідливі забобони стали знову прориватися назовні, і не тільки в Юдеї, звідки пішла ця згуба, а й у Римі, куди звідусіль стікається все найбільш мерзенне і ганебне і де воно знаходить прихильників. Отже, спочатку були схоплені ті, хто відкрито визнавав себе такими, що належать до цієї секти, а потім за їх вказівок і безліч інших, викритих ... у ненависті до роду людського. Їх вбивство супроводжувалося знущаннями, бо їх одягали в шкури диких звірів, щоб вони були роздерті на смерть собаками, розпинали на

¹ Амусин А. Д. Об одной забытой публикации тартуского профессора Александра Васильева // Ученые записки Тартуского университета. Вып. 365. Тарту, 1975. С. 296—301.

² Иосиф Флавий :Иудейские древности В 2 т. / Иосиф Флавий. - М. : АСТ : Ладомир, 2002. (Классическая мысль).Том 2: О древности иудейского народа (Против Апиона) : Кн. 13-20, с. 428.

хрестах, а приречених на смерть у вогні підпалювали з настанням темряви заради нічного освітлення... І хоча на християнах лежала вина і вони заслуговували найбільш сурової кари, все ж ці жорстокості пробуджували співчуття до них, бо здавалося, що їх винищують не заради суспільної користі, а внаслідок кровожерливості одного Нерона»¹. Зважаючи на те, що автор надає однозначно негативної оцінки діяльності християн, можна з довірою віднести до свідчень Тацита, які зовсім не схожі на підробку.

Коротке повідомлення, скоріше про християн, а ніж про особисто Ісуса Христа, залишає Светоній: «Юдеїв, постійно схвильованих Хрестом, він вигнав з Риму»². Жодних інших подробиць автор не надає, однак важливо враховувати, що мова йде про часи правління Клавдія (41-54 рр.), і якщо Светоній дійсно мав на увазі послідовників Ісуса Христа, а не якогось іншого порушника громадянського спокою в Римі, то можна допустити існування християнської общини в місті вже в зазначені роки. До того ж, в такому випадку, автору згадки відома й історична персоналія пророка, вчення якого стало причиною зворушень у серці імперії.

Ще одним цікавим джерелом є переписка Плінія Молодшого з імператором Траяном: «...Тих, хто заперечував, що вони є християнами чи колись були ними, я вирішив відпустити, після того як вони, вслід за мною, вихваляли богів, принесли перед зображенням твоїм, яке я з цією метою велів принести разом зі статуями богів, жертву ладаном і вином, а крім того похулили Христа: справжніх християн, кажуть, не можна примусити ні до одного з цих вчинків... Вони стверджували, що вся їхня вина полягала в тому, що вони у встановлений день збиралися до світанку, оспівували Христа як бога і клятвою зобов'язувалися не вчиняти злочинів, утримуватись від крадіжки, пограбування, прелюбодіяння, недотримання слова та відмови

¹ Тацит Анналы Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. Том 1 Анналы; Малые произведения. Изд. подг. А. С. Бобович, Я. М. Боровский, М. Е. Сергеенко. Отв. ред. С. Л. Утченко. - Москва: Наука, 1969, с. 298.

² Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. Издание подготовили М.Л. Гаспаров и Е.М. Штаерман; Отв. ред. С.Л. Утченко. Москва: Наука, 1993, с. 140.

видати довірене. Після цього вони зазвичай розходилися, і збиралися знов для вживання звичайної та невинної їжі...»¹.

Пліній Молодший описує деякі традиції та елементи життя ранньохристиянських общин. При цьому, що цікаво, він повідомляє про Христа як про реальну людину, тож автору не є зрозумілим чому його послідовники вихваляють його як бога, він вважає їх переконання «забобонами».

Свідчення про Христа як історичну особу, автора певного релігійного вчення – можна знайти в багатьох античних нехристиянських джерелах. І хоча більшість із них були створені вже у II столітті, за виключенням робіт Флавія, тим не менш, їх автори повідомляють про Ісуса як про існуючу в минулому людину. Тацит з упевненістю повідомляє про часи Понтія Пілата та історію про страту проповідника, так, неначе від дійсно обізнаний щодо подій у Юдеї.

Окрім історичних джерел варто прийняти до уваги й історичний контекст. У регіоні, внаслідок соціальних, політичних та економічних проблем, склалася атмосфера грядущого «Апокаліпсису», за якого мав би з'явитись справжній «цар юдейський», котрий повів би народ за собою заради загального спасіння. З оглядом на обставини, в яких опинилася Юдея, цілком логічно виглядає й феномен проповідників, кожен з яких намагався очолити народ та проголошував себе істинним царем. Існування сект (садукеїв, фарисеїв та есеїв) означало пошук різних трактувань юдейської віри. Тож, в таких умовах, неможливо так просто відхилити теорію про реального проповідника Ісуса.

Поряд із цим, не існує впевненості в теорії щодо есейського походження раннього християнства. Попри деякі схожості у внутрішньому змісті вчень, зокрема, певний аскетизм та засудження грошей, а також у традиціях, наразі дослідники вбачають у цьому різний контекст. Теорія, пов'язана з рукописами

¹ Письма Плиния Младшего Книги I - X. 2-ое изд. Москва : Наука, 1982, с. 205-206.

Курманської общини також на сьогоднішній день не знаходить свого підтвердження.

Найбільш доцільним, враховуючи джерельні відомості та історичний контекст, є віднесення Ісуса Христа до одного з реально існуючих бродячих проповідників I століття, а його вчення представляє собою особливе та оригінальне трактування юдаїзму. Подальша доля ідей Христа є не менш цікавою, оскільки вона була пов'язана з учнями – апостолами, серед яких найбільшої уваги заслуговує діяльність Павла.

Наступний етап розвитку християнства прийнято ототожнювати з апостольською добою, однак про нього історії відомо найменше. В свій час, відомий німецький філософ Ф. Ніцше у праці «Антихрист» розглядав роль апостола Павла як ключову у формуванні християнської релігії після смерті Ісуса. Мислитель пише: «...по суті був лише один християнин, і він помер на хресті... За «благою звісткою» пішла по п'ятах звістка найгірша: звістка Павла... він просто викреслив учора та позавчора християнства, він винайшов історію першого християнства. Навіть більше: він ще раз перекрутив історію Ізраїлю, щоб подати її як попередню історію для своєї справи...»¹. Радикальний та своєрідний погляд Ніцше, насправді, має певне історичне обґрунтування. Ця ідея знайшла свою підтримку серед наукових кіл сучасності, отримавши назву павлінізму.

«Разумею то, что Иисус Христос сделался служителем для обрезанных – ради истины Божией, чтобы исполнить обещанное отцам, а для язычников – из милости, чтобы славили Бога, как написано: за то́ буду славить Тебя, (Господи,) между язычниками, и буду петь имени Твоему. И еще сказано: возвеселитесь, язычники, с народом Его. И еще: хвалите Господа, все язычники, и прославляйте Его, все народы»² - доволі важливий фрагмент послання до Римлян, оскільки в ньому відчувається переконання Павла у

¹ Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Эссе homo. Антихрист. Сумерки идолов. Веселая наука. — СПб.: СЗКЭО, 2022, с. 389-390.

² Рим.15:8-11 (синод.)

необхідності хрещення язичників. З цього приводу, під час проведення Єрусалимського собору, в апостола навіть виник конфлікт, з іншими учнями Христа: «Когда же Петр пришел в Антиохию, то я лично противостал ему, потому что он подвергался нареканию. Ибо, до прибытия некоторых от Иакова, ел вместе с язычниками; а когда те пришли, стал таиться и устраниваться, опасаясь обрезанных. Вместе с ним лицемерили и прочие Иудеи, так что даже Варнава был увлечен их лицемерием. Но когда я увидел, что они не прямо поступают по истине Евангельской, то сказал Петру при всех: если ты, будучи Иудеем, живешь по-язычески, а не по-иудейски, то для чего язычников принуждаешь жить по-иудейски?»¹. Можливо, саме апостол Павло став автором ідеї необхідності поширювати християнство не лише серед юдеїв, а серед язичників. Він відстоював й інші позиції, пов'язані з відхиленням установок з Тори, наприклад традицію обрізання, у якій вбачав загрозу укріпленню віри серед галатів². Дослідник М. А. Зейфрид вважає, що Павло чітко розумів протилежність між вченням Христа та Торою³.

В такому разі, його можна вважати тим, хто остаточно відокремив вчення Христа від юдаїзму та завершив формування християнства у якості окремої релігії. Критику такого погляду можна зустріти у роботі К. Ч. Роуланда «Christian origins : an account of the setting and character of the most important messianic sect of Judaism». Історик вважає помилковим погляд на те, що Павло здійснив остаточно розрив з юдаїзмом після прийняття християнства. Натомість, апостол змінював для себе одну юдейську секту на іншу та не прагнув змінювати закони Мойсея. Тим не менш, К. Ч. Роуланд все ж таки відмічає, що «...різниця, що проявляється між юдаїзмом та

¹ До Гал. 2:11-14 (синод.)

² До Гал 5:11 (синод.)

³ Seifrid, Mark A. Justification by faith : the origin and development of a central Pauline theme. Leiden ; New York : E.J. Brill, 1992, p. 162.

християнством в його посланнях є настільки великою, що важко встояти перед висновком, що Павла дійсно допоміг породити зовсім іншу релігію...»¹.

Дослідник Е. П. Сандерс відмічає, що Павло добре розумівся на методах заохочення язичників до свого вчення. Для останніх привабливою виглядала концепція вічного життя, він привертав увагу розповідями про чудо – Воскресіння Христа. Також, апостол обіцяв спасіння від «гніва Божого» усім, хто послідує за ним². Втім, поширення християнства серед язичників неможливо зводити виключно до «привабливості» ідей та концепцій, що ніс з собою Павло.

Деякі відомості, зокрема повідомлення Тацита, вказують на те, що у 50-ті роки I століття у Римі вже існувала християнська община, що може підтверджувати новозавітну історію про подорож Павла до столиці³. Тим не менш, доволі важко відповісти на питання, чи дійсно був апостол засновником церкви у місті. З Нового Заповіту також слідує, що він приніс християнство до Кіпру, Малої Азії та Греції – регіонів, де вчення Христа буде знаходити чи не найбільшої популярності протягом наступних століть. Дослідник Е. П. Сандерс робить припущення, що апостол зміг навіть досягти Іспанії⁴.

1.2 Розповсюдження християнства та розвиток церкви: II-IV століття

Активне поширення нової віри протягом II-III століття, географічно стосувалося, в першу чергу, східних провінцій імперії. Події Юдейської війни спричинили міграцію місцевих християн. Вони, як свідчить Євсевій Кесарійський, були вимушені переселитися до Пелли – міста на схід від

¹ R. Christopher, *Christian origins : an account of the setting and character of the most important messianic sect of Judaism*. London : SPCK, 1985, p. 194-197.

² Sanders, E. P., *The historical figure of Jesus*. London, England ; New York, N.Y., USA : Allen Lane the Penguin Press, 1993. p. 21.

³ Діяння 19:21

⁴ Sanders, E. P., *The historical figure of Jesus ...* p. 16.

Йордану. «Ті, хто вірив в Христа виселилися з Єрусалиму, взагалі всі святі залишили столицю Юдеї та всю землю Юдейську...»¹. Ще один удар по християнській общині був нанесений вже під час повстання Бар-Кохби, за наказом якого послідовники вчення Христа зазнавали переслідувань². Після перемоги римлян ситуація навряд могла сильно покращитись, оскільки латиняни на той момент все ще слабо розуміли різницю між християнами та юдеями.

Що до інших регіонів, то в них ситуація була інакшою. Відносно «спокійна» Мала Азія прославилася існуванням сімох великих центрів християнства – Ефесу, Смірни, Пергаму, Фіатіри, Сардісу, Філадельфії та Лаодикії - кожне з міст та місцева церква згадуються ще в «Апокаліпсисі» Іоанна. У II столітті послідовники віри стали помітні для римських намісників, що відомо завдяки листам Плінія Молодшого. З цього регіону походило й чимало апологетів, одним з яких був автор трактату «Проти ересі» Ірней Ліонський³. Дослідник Д. МакКаллох приходить до висновку, що в Малій Азії вже у II-III століттях місцеві віряни починають відігравати значну роль в економіці регіону. До того ж, тут зустрічаються й чисельні християнські поховання⁴. З оглядом на ці факти, можна відмітити важливу, якщо не ключову роль Малої Азії в історії раннього християнства.

Знаходило своїх послідовників вчення Христа у Сирії (Антіохія), Єгипті (Александрія), відомо про існування общин на Балканах та в Месопотамії⁵. Відомий апологет Тертулліан походив з Карфагену, тож, можна допустити, що церква у II столітті досягає й провінції Африка.

¹ Евсевий Кесарийский Церковная история / Ввод, ст., comment., библиогр. список и указатели И. В. Кривушина. — Научное издание. — Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2013, с.118-119.

² Евсевий Кесарийский Церковная история ... с. 174.

³ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории.— М.: Политиздат, 1987, с.138.

⁴ MacCulloch, Diarmaid A history of Christianity : the first three thousand years. London, England : Allen Lane, 2009, p. 164.

⁵ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории ... с. 138-139

Поруч із географічним розповсюдженням християнської віри, в середині общин також відбувалися перетворення. Перш за все, формується влада кліриків, до функцій яких входило вирішення внутрішніх питань церкви (наприклад – у випадку конфліктів та суперечок), стеження за дотриманням традицій та правильним проведенням обрядів. Формально «посада» пресвітера, єпископа та диякона залишалася виборною, однак, для здобуття авторитету необхідним залишалось посвячення людини в сан, що міг зробити лише авторитетний клірик¹.

В кінці-кінців, серед усіх можливих керівників церкви, отримати найбільший вплив та владу в середині общини змогли єпископи. Вони увібрали основні функції усіх кліриків та отримали повноваження представляти свою церкву у контактах з іншими. Посилення їх ролі можна вважати початком централізації розрізнених християнських об'єднань, серед яких, на момент II століття, вже почала виникати проблема щодо уніфікації віровчення. У багатьох общинах формувалося своє сприйняття ідей Христа, що послугувало виникненню «єресі» (так назвати їх можна лише умовно, оскільки на той момент не існувало чітко встановленої «істинної» трактовки релігії).

Кожна з общин, попри розбіжності у поглядах, була чітко переконана у своїй правоті. Вони всі наслідували ідеї Христа, декларували вірність своїх поглядів та намагалися розповсюдити своє вчення. Дослідник Б. Д. Ерман доводить, що для раннього християнства характерною була відсутність чітких кордонів розмежування між ортодоксальністю та єрессю². Якщо ж поглянути на історію церкви, то дана гіпотеза виглядає переконливо та справедливо, принаймні для I-II століття, оскільки в общинах лише починала формуватись влада кліриків та традиція посвячення (або, як називає її І. С. Свенцицька –

¹ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории ... с.149

² Bart D. Ehrman Lost Christianities – The Battles For Scripture And The Faiths We Never Knew. Oxford University Press, 2003. p. 177-179.

«рукостискання»¹). Вихід єпископів на передній план означав не лише внутрішню еволюцію общин, однак й початок процесу уніфікації вчення. Дотичним підтвердженням такої гіпотези може слугувати кількість «викривальної» літератури, що спрямовувалась проти «неправильного» трактування ідей Христа – робота Іренея Ліонського «Проти єресей», праці Юстина Філософа², «Послання до Філіппійців» Полікарпа Смірнського та інші твори.

Необхідність у встановленні канону зумовлювалася й іншими чинниками. З плином часу, до вчення Христа залучалося все більше нових послідовників, представників різних культур, які могли по-своєму сприймати християнство. І це стало, якщо не головною причиною, то одним із важливих чинників формування такого особливого та цікавого феномену в історії античної релігії як гностицизму.

Після розгляду історії, географії поширення та деяких особливостей розвитку раннього християнства, все ще недостатньо уваги було приділено питанню того, яким саме чином вчення Христа змогло отримати такої популярності, і протягом менш ніж чотирьох століть від маленької юдейської секти перетворитися на домінуючу в Римській Імперії релігію. В історіографії, ця проблема, зазвичай розглядається під кутом того, які ідеї та концепції християнство могло надати античному язичнику. Так, І. С. Свенцицька пояснює феномен розповсюдження релігії серед заможних верств населення, зазначаючи, що: «...сильніше могли приваблювати їх християни, чиє вчення створювало відчуття неформальної спільності, обіцяло порятунок кожному, до якої народності він не належав і хоч би яке соціальне становище він займав». Англійський історик Ч. П. Фрідман, в свою чергу, дотримується думки, що християнство стало вигідно приймати з соціальних мотивів, оскільки община завжди могла гарантувати захист та допомогу, а перспектива стати єпископом

¹ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории.— М.: Политиздат, 1987, с. 149.

² Евсевий Кесарийский Церковная история / Ввод, ст., коммент., библиогр. список и указатели И. В. Кривушина. — Научное издание. — Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2013, с. 195-196.

відкривала можливості громадянського визнання та економічного благополуччя¹.

І перша, і друга концепції, наведені вище, об'єднує один спільний аспект – пошук причин розповсюдження християнства у самій релігії (її ідеях або соціальній функції). Дійсно, неможливо заперечувати ймовірного фактору привабливості вчення Ісуса для різних груп населення, однак такий погляд не є повноцінним та всеохоплюючим. Для більш глибокого розуміння тенденцій поширення християнства слід звернутися до його альтернатив – східних культів та греко-римського язичництва. Християнство не стало світовою релігією в одну мить – цьому передувало тривалий період протистояння з іншими віросповіданнями, де переможця чекало панування в серцях та умах людей, а того, хто зазнає поразки – забуття. Цей феномен боротьби різних світоглядів на приємку Античності і є конкуренцією релігій.

¹ Freeman, Charles A New History of Early Christianity. New Haven : Yale University Press, 2009. p. 220-221.

РОЗДІЛ 2

РИМСЬКА ІМПЕРІЯ ТА ХРИСТІЯНИ

2.1 Особливості язичництва та проблема релігійної терпимості Римської Імперії

Політеїстичні традиційні вірування греків та римлян принципово відрізнялися від монотеїстичного юдаїзму та християнства. До пантеону входили різні божества, а їх функції змінювалися в залежності від регіону держави. Так, у Малій Азії, серед язичницького населення в глибинці розповсюдженим був культ Зевсу, однак у розумінні місцевих його функції включали підтримку гарних врожаїв та дбання про здоров'я худоби¹. Важко навіть уявити, яким чином греки сприйняли б подібні уявлення.

В цьому контексті неможливо чітко визначити рамки та канон язичництва. Однак, можливо, греко-римський релігійний світогляд і не потребував встановлення якихось правил. Дослідник Р. Л. Фокс висловлює слушну думку про те, що уніфікований погляд на язичництво є плодом християнського сприйняття, яке шукало відповідності власній ортодоксальності та догматиці серед інших вірувань². Причина, що обумовлювала такий формат римської релігії полягає у верховенстві самого факту проведення обряду над його змістом.

Однак, подібний підхід означає повну віротерпимість Римської Імперії – не може існувати єресі, так як пантеон та традиції язичництва залишаються «гнучкими», а це означає відсутність потреби у гоніннях. В історіографії існує дві діаметрально протилежні думки з цього приводу. Історик А. Доніні вказує

¹ Голубцова Е. С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии, I-III вв. М: Наука, 1977, с. 55-56.

² Lane Fox, Robin Pagans and Christians. New York : Knopf, 1987, p. 27-31.

на те, що ніякої терпимості насправді не існувало, приводячи в приклад, у якості аргументів, декілька історичних фактів¹:

- Нав'язування культу імператора;
- Заборона діонісійських містерій (декрет сенату від 186 р. до н.е.);
- Періодичні гоніння на юдеїв.

Протилежною є думка Р. МакМаллена, який відстоює гіпотезу про царювання терпимості: «На заході чи на сході, куди тільки б не подивитися, усюди панував істинно божественний мир та релігійна терпимість»².

В чому ж причина таких протиріч серед науковців? По-перше, питання культу імператора потребує деякого уточнення. Ключове слово для римської релігії - *pumen*, що за своїм значенням наближене до «божественності», починаючи з правління Августа, зустрічається у використанні по відношенню до імператорів. Дослідник І. Градель приходять до висновку, що за часів Августа та Тиберія, слово *pumen*, що вживалося поруч з іменами імператорів, означало безпосередньо «божественність» правителів³. Це дозволяє припустити, що їх особистості сприймалися у якості божественних покровителів держави, а з цього слідувало поклоніння їм та пов'язані з цим культові обряди.

Однак, окрім «божественності», слово *pumen* означало так само й «геній», і саме такий підхід І. Градель пропонує використовувати для наступних поколінь імператорів⁴. Тобто, для різних періодів історії Римської Імперії, характерним було як поклоніння «імператору-богу», так і «генію» правителя.

Якщо ж поглянути на проблему з іншої точки зору, то культ імператора можна розуміти як елемент легітимізації їх влади. Ф. Ф. Зелінський відмічає,

¹ Донини А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана). 2-ое изд. Москва: Политиздат, 1989, с. 172-176.

² Ramsay MacMullen *Christianizing the Roman Empire: AD 100-400*. Yale University Press, 1984, p. 13.

³ Ittai Gradel *Emperor Worship and Roman Religion*. Oxford University Press, USA, 2004. p. 244.

⁴ Ittai Gradel *Emperor Worship and Roman Religion ...* p. 188-189.

що особистість богоподібного імператора могла ставати об'єднувальним чинником¹. Тим не менш, варто не переоцінювати роль культу, оскільки неправильно було б говорити про його першість над поклонінням іншим божествам.

Запроваджено культ і в армії, що, на думку деяких дослідників, послуговувало причиною відмови християн від служби². Підтримка поклонінню імператору серед військових могла гарантувати їх лояльність у тому випадку, якщо влада правителя опиниться під загрозою заколоту.

Враховуючи важливу політичну та ідеологічну ціль культу імператора, стає зрозумілою причина переслідувань тих, хто відмовлявся від поклоніння. Подібна поведінка могла вираженням сумніву людини у праві на владу правителя або його здібностях. Саме через це, Пліній Молодший, проводячи слідство над християнами, пропонував звинуваченим, в першу чергу, поклонитися імператору³, що означало б демонстрацію вірності та лояльності. Тож, можна відмітити не зовсім «релігійний» чинник переслідувань внаслідок відмови від культу.

Повертаючись до питання віротерпимості Римської Імперії, слід зазначити, що заборона дійонісійських містерій у 186 році до н.е. мала місце у республіці. У заявах консула Постумія прослідковується ставлення до вакханалій як до чогось «мерзенного» та «чужеземного»⁴. Його промови можуть виражати архаїчне бажання захистити свою локальну державу від іноземного культурного впливу. Звичайно, що подібних позицій вже неможливо було зустріти за часів принципату.

Більш того, насправді, остаточна заборона на проведення вакханалій не накладалася. Сенат затвердив певні правила, спрямовані на контроль

¹ Зелинский Ф.Ф. История античной культуры СПб.: Марс, 1995, с. 343

² Rory Cox Historical Just War Theory up to Aquinas, p. 8-9.

³ Письма Плиния Младшего Книги I - X. 2-ое изд. Москва : Наука, 1982, с. 205-206.

⁴ Обидина Ю.С. Вакханалия как политическая угроза: судьба культа Диониса в Риме эпохи республики // Вестник Марийского государственного университета. Серия «Исторические науки. Юридические науки». 2021. Т. 7. № 2, с. 160

проведення діонісійських обрядів, а сам Вакх так і не був виключений з пантеону римських божеств¹.

Таким чином, ні переслідування за відмову від поклоніння імператору, ні заборона вакханалій – не можуть служити підтвердженням релігійної нетерпимості Римської Імперії. Відношення держави з юдеями взагалі є окремим питанням - проблема полягала скоріш в історичному контексті, оскільки Перша та Друга Юдейські війни могли налаштувати проти євреїв як владу, так і окремі групи населення (греків чи християн).

Твердження А. Доніні щодо відсутності релігійної толерантності ґрунтується на окремих випадках, сутність яких, насправді, приховується здебільшого у питаннях лояльності до держави, а не справжньої нетерпимості.

2.2 Причини християнських гонінь

Сутність язичництва за часів Римської Імперії не мала прескриптивного характеру. Переслідування християн варто розглядати як окремий історичний феномен, оскільки вірування послідовників Христа могли становити загрозу як існуючим нормам моралі, так і політичній стабільності держави. Щодо останнього пункту, то тут все може зводитися до причин, пов'язаних з не підтриманням культу імператора. Це питання слід розглянути трохи детальніше.

В історіографії немає спільної думки стосовно того, чи дійсно традиція імператорського культу ставала причиною гонінь. Дослідник С. Р. Ф. Прайс доводить, що в відмова християн в даному контексті не мала особливого значення у порівнянні з їх неприйняттям пантеону більш традиційних богів².

¹ Обидина Ю.С. Вакханалия как политическая угроза: судьба культа Диониса в Риме эпохи республики ... с. 162

² Price, S. R. F. *Rituals and power : the Roman imperial cult in Asia Minor*. Cambridge [Cambridgeshire] ; New York : Cambridge University Press, 1984, p. 221.

Більш того, автор не знаходить протиріччя між уявленнями церкви та обожествлінням імператорів, оскільки влада християнських правителів в різні епохи також могла знаходити теологічні обґрунтування¹. Дещо інакшу позицію ми можемо зустріти на сторінках публікації А. Д. Пантелеєва, який вказує, що позиція християн могла шкодити статусу міста, де встановлення храму на честь імператора несло б важливі соціальні вигоди². Це могло формувати негативне сприйняття церкви та об'єднувати язичників проти них. З рештою, думка про значущий вплив культу імператора в цьому контексті належить історіографії межі XIX – XX століть. В свій час, Теодор Моммзен сформував переконання, що однією з найголовніших завдань малоазійських жерців було стеження за виконанням обрядів на честь правителя та покарання християн у випадках відмови³.

Якщо ж поглянути на джерельні відомості, то можна виокремити декілька цікавих повідомлень від сучасників, де містяться подробиці стосовно ролі культу імператора в причинах гонінь.

Тертуліан, у праці «До язичників», прямо пише: «Перший спротив стосується імператорської величності, яка визнається другою релігією після релігії богів, тому що нас звинувачують у тому, що ми нерелігійні по відношенню до імператорів, тому що не вшановуємо статуї їхні фіміамом і не присягаємо їх геніям. Нас називають ворогами римського народу»⁴. Тут ранньохристиянський автор чітко вказує на те, що віряни є ворогами народу внаслідок відмови від імператорського культу.

Євсевій Кесарійський також свідчить, що: «У римлян відзнакою вважається виноградна лоза, і ті, хто її отримав, кажуть, стають центуріонами.

¹ Price, S. R. F. *Rituals and power : the Roman imperial cult in Asia Minor ...* p. 237.

² Пантелеєв А. Д. Гонения на христиан и императорский культ по данным агиографической традиции // Проблемы истории, филологии, культуры. 2015. №3 (49), с. 92-93.

³ Моммзен Т. История Рима. Том 5. Провинции от Цезаря до Диоклетиана/ Пер. с нем., под гл. ред. Н. А. Машкина - М.: Издательство Иностранной литературы, 1949, с. 295.

⁴ Тертуллиан. Избранные сочинения: Пер. с лат./Общ. ред. и сост. А. А. Столярова. - М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1994, с. 57.

Одне місце центуріона було вільно, і в порядку просування службовими сходами Маріна призначили на це місце. Він уже збирався прийняти цю відзнаку, коли до суду зайшов якийсь чоловік і заявив, що, за старими законами, Марін не може бути удостоєний цього звання: він християнин і не приносить жертв імператорам. Місце центуріону належить тому, хто звинуватив». Історія з Маріном закінчується тим, що колишній претендент був страчений за вироком судді¹.

Подібні епізоди повсюдно зустрічаються при описанні слідчих дій по відношенню до раних християн².

Як І. Д. Пантелєєв, так і С. Р. Ф. Прайс в результаті так і не приходять до висновку щодо верховенства факту відмови від імператорського культу при проведенні судових процесій над християнами у порівнянні з їх загальним несприйняттям язичницьких вірувань. Слід зазначити, що цей чинник все ж таки приймався до уваги в контексті формування ставлення до церкви і міг використовуватися на судових процесіях. В свою чергу, значно більшою загрозою були релігійні уявлення послідовників Христа, оскільки вони ставили під питання світобачення паганів взагалі, ставлячи під сумнів хоч і мінливі, проте прийнятні і здавна встановлені правила світового порядку. Саме тому, віротерпимість Римської Імперії закінчувалася саме на християнах. Світоглядний розрив між язичниками та юдеями компенсувався відсутньому у вченні останніх прозелітизму, який був властивий церкві. Юдеї, в очах римлян, могли представляти собою дивну, бунтівливу, але замкнену в рамках регіону або декількох общин спільність. Християни, в свою чергу, несли вчення з собою та розповсюджували його серед населення, що провокувало все більшу кількість конфліктів та робило їх помітнішими для державних органів. Таким чином, гоніння не можливо звести виключно до «політичного

¹ Евсевий Кесарийский Церковная история / Ввод, ст., коммент., библиогр. список и указатели И. В. Кривушина. — Научное издание. — Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2013, с. 333-334.

² Пантелєєв А. Д. Гонения на христиан и императорский культ по данным агиографической традиции // Проблемы истории, филологии, культуры. 2015. №3 (49), с. 95-97.

прагматизму» римлян. В їх основі лежав більш глибокий, світоглядний протиріччя.

2.3 Язичники та церква: інтелектуальна конкуренція

Антична культура на межі епох вже подавала всі ознаки настання кризи. Свого часу, німецький історик та мислитель Освальд Шпенглер помітив, що політична та військова міць Римської Імперії, насправді, була вираженням культурного занепаду: «Можна розуміти греків, не кажучи про їх господарські відносини. Римлян розуміють виключно крізь призму цих відносин»¹. Ця криза мала б відобразитися на духовному житті античної людини, якій пропонувався застарілий пантеон язичницьких богів, значення та функції котрих майже ніяк не регулювалися та могли змінюватися, а обряд відігравав найголовнішу роль та домінував над внутрішнім змістом релігії.

Перед язичниками у II-IV столітті постала проблема, що з плином часу ставала лише більш глобальною та небезпечною – християнство. Вчення Христа та його послідовників перекреслювало традиційну картину світу: замість пантеону богів – монотеїзм, замість *pnumen* – християнське розуміння Божого Провидіння, а зрозумілі моральні та громадянські норми також потрапляли під критику церкви. В цьому контексті зовсім неправильно було б упустити з поля зору те, яку відповідь намагалися надати представники язичницьких переконань.

Аналізуючи ставлення до християн в світській античній літературі, неможливо обійти стороною Лукіана. Серед його писемного спадку, цікавими є твори «Про смерть Перегріна» та «Олександр, або Лжепророк». В обох творах послідовники Христа показані епізодично, зокрема, в останньому

¹ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологий мировой истории. 1. Гештальт и действительность/ Пер. с нем., вступ. ст в примеч. К. А. Свасьяна. – М.:Мысль, 1993, с. 169.

характерним є уривок: «Окрім всього зробленого в Італії, Олександр вигадав також наступне: у себе вдома він запровадив містерії, що тривали три дні поспіль із ходою, в якій брали участь носії смолоскипів і жерці, які читали святині. Як в Афінах, перший день містерій починався вигуком: «Якщо якийсь безбожник, християнин чи епікуреєць прийде підглядати наші таємні богослужіння, він буде вигнаний; вірні нехай приступають до обрядів на честь бога в добрий час». Саме після цього вигуку починалося вигнання; Олександр перший вимовляв: «Християн геть», а натовп відповідав: «Геть епікурейців». Потім відбувалося священне: звільнення від тягара Латони, народження Аполлона, шлюб з Коронідою та поява на світ Асклепія. Другого дня справлялися прихід Глікона та народження цього божества»¹. Дослідник А. Д. Пантелєєв, підкреслював, що у даному творі помітне ставлення язичників до християн як до таких, що не визнають будь-яких богів та сприймаються атеїстами. У не менш відомому «Про смерть Перегріна», послідовники Христа також відіграють скоріш «фонову» роль². Не є помітним негативне ставлення до них за сторони Лукіана. Античний письменник не переслідував мети очорнити християнство чи оспорити його віровчення, але його твори є гарним прикладом репрезентації релігії у світській літературі II століття.

Одним із найбільш помітних критиків християнства був філософ Цельс. Його роботу, а також деякі інші, присвячені язичницькій відповіді вченню Христа, було опубліковано у дослідженні А. Б. Рановича «Первоисточники по истории раннего христианства»³. У «Правдивому слові» Цельс стверджує, що релігія християн не проголошує жодної нової концепції, запозичуючи вже існуючі філософські ідеї та базуючись на духовній основі інших вірувань. Не

¹ Лукиан Самосатский. Сочинения. В 2 т. Т. 2 / Под общ. ред. А. И. Зайцева. — СПб.: Алетейя, 2001, с. 329.

² Пантелєєв, А. Д. Языческая критика христианства / Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. 2019 ; № 19-2, с. 87.

³ Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства.— М.: Политиздат, 1990, с. 270-274.

обходиться він і без *ad hominem* по відношенню до Ісуса Христа, називаючи його чаклуном, що походив із низів суспільства. Подібна критика, звичайно, ніяким чином не опонує внутрішньому змісту вчення. «Учні (Ісуса) вигадали, ніби все, що сталося з ними, він задалегідь передбачив... Який розумний бог, чи демон, чи людина, передбачаючи, що з ним станеться така біда, не постарався б, якби він міг, уникнути такої долі, а не постраждати від того, що він знав задалегідь?» - задається питанням Цельс. «Що вас привабило у ньому, як не його передбачення, що він нібито воскресне після смерті? Ну гаразд, повіримо вам, що він це сказав. Але скільки є інших, які поширюють такі байки, переконуючи простодушних слухачів та використовуючи їхню оману? Адже те саме говорять у скіфів про Замолксіса, раба Піфагора, в Італії - про самого Піфагора, в Єгипті - про Рампсиніта; цей навіть грав нібито в пеклі в кістці з Деметрою і повернувся звідти з подарунками від неї...» - Цельс намагається критикувати ідею воскресіння Христа¹. Античний автор, як можна побачити, виходить зі своїх, язичницьких уявлень щодо християнства. І хоча його знання в історії та деяких концепціях релігії не є поверхневими, сама критика, насправді, не стосується християнства – значно доречніше вона була б адресована до послідовників Ісуса у тому випадку, якби поклоніння Христу являлося частиною язичницького культу. Ця теза знаходить підтвердження і у наступних рядках Цельса: «Втім, рятівники були й у еллінів – благодійний Асклепій, що передбачає майбутнє цілим містам, присвяченим йому, як то: Триці, Епідавр, Косу та Пергаму, Арістей з Проконнеза, дехто із Клазомен і Клеомед з Астіапалей...»². Цельс не вірить у християнську концепцію порятунку, а якщо й вірить, то знаходить її подібною до язичницьких міфів, хоча внутрішній зміст абсолютно різний.

¹ Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства.— М.: Политиздат, 1990, с. 278-282.

² Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства... с. 284.

Праця Цельса, скоріш за все, отримала певний резонанс після написання. Християни не залишили її без відповіді – апологет Ориген присвятив опонуванню філософу свою книгу «Проти Цельса», де серйозно підійшов до аналітики аргументації язичницького мислителя та сперечався з ним¹.

Подібний до Цельса погляд можна знайти у критиці християнства у праці Марка Мінуція Фелікса. «Ви не користуєтесь досвідом сучасного, щоб переконатися в оманливості своїх марних надій; подумайте, нещасні, поки ще живете, про те, що може чекати на вас після смерті. Більша частина з вас, до того ж найкраща, як ви кажете, терпить бідність, страждає від холоду і голоду, обтяжена тяжкою працею, і ось Бог припускає це або ніби не помічає: Він не хоче або не може допомогти вам; значить, він слабкий або несправедливий»² - так звертається до християн герой твору. Він оперує тим розумінням слабкості і несправедливості, що належало язичникам. Слабкими та сильними, підступними або справедливими можуть бути антропоморфні боги римського пантеону. Ці зауваження навряд могли похитнути вірування учнів Христа, у розумінні яких Бог є трансцендентним, на Волю якого вони сподіваються протягом життя. Втім, слід розуміти, що сам Мінуцій Фелікс був християнином, тому, не безпідставним виглядатиме припущення, що він навмисно демонстрував слабкість критики його віри.

Інакше намагався критикувати вчення Христа неоплатонік Порфірій. Він був добре знайомим зі Священним Писанням християн та шукав у ньому суперечливі епізоди. Так, Порфірій цитував Павла, та задавався питаннями: «Що означають слова Павла: «Будучи вільним, я всім поневолив себе, щоб усіх придбати»? І як це той, хто каже, що обрізання – розрізання, сам у Лістрах обрізає якогось Тимофія, як розповідають «Діяння апостолів»?»³. На сторінках

¹ Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008, с. 404-790.

² Сочинения древних христианских апологетов. Репринт издания 1895 г. - СПб.: Алетейя, 1999, с. 237.

³ Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства.— М.: Политиздат, 1990, с. 378.

Порфірія зустрічаються спроби співставляти деякі цитати з Біблії та порівнювати, знаходячи протиріччя.

Неоплатонік вдавався й до виявлення сумнівних історичних основ релігії. Він стверджував, що книги Старого Заповіту, які приписуються Мойсею, насправді було написано значно пізніше. При цьому, автор звертався до праць Полібія, Діодора, Філона, навіть порушив питання використання грецької мови, що слугувало доказом його думки¹. Втім, християни завжди могли виправдатися екзегетикою – необхідністю не прямо сприймати текст Святого Письма, а правильно інтерпретувати його.

Примітним критиком християнства став імператор Юліан, якого церква, за його язичницькі симпатії, прозвала Відступником. Його робота «Проти християн» місцями є доволі затягнутою, автор часто звертається до розгляду другорядних питань - наприклад, Юліан присвячує декілька сторінок міфу про Вавилонську вежу. Серед сильних сторін можна вказати спроби знайти моральні недоліки релігії: «Що може бути більш нікчемним ніж привід, з якого бог розгнівався, згідно з тим, що неправильно пише про нього автор? Що може бути безглуздіше (цього гніву бога), якщо десять, або п'ятнадцять чоловік, або, скажімо, сто, не тисяча ж насправді - а втім, припустимо, навіть тисяча, наважилися порушити один із встановлених богом законів? Невже треба було, щоб через одну тисячу загинуло шістсот тисяч? Я вважаю, що набагато краще, щоб разом з тисячею добрих людей врятувався і один порочний, ніж щоб з одним негідником загинули тисячі людей»². Цікаво й те, що Юліан проводить паралелі між розмірковуваннями Мойсея та Платона, знаходячись на боці останнього та намагаючись довести більшу логічність ідей давньогрецького філософа.

¹ Пантелеев, А. Д. Языческая критика христианства / Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. 2019 ; № 19-2, с. 96.

² Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства... с. 412.

Таким чином, з-поміж основних язичницьких творів, що дійшли до нас та були спрямовані проти християнської релігії, не знаходиться тих, що дійсно могли б поставити вчення під серйозний сумнів. Античні автори звикли вести дискусії в рамках філософських шкіл, що належали до однієї єдиної культурної традиції, однак не змогли виставити проти «незрозумілого» християнства справжнього спростування. В їх працях міститься й занадта емоційність, часті випадки проти особистості Христа, а не проти конкретних концепцій та ідей. В результаті, праці Оригена, Євсевія Кесарійського, Тертуліана та інших апологетів виглядають значно більш конструктивно та обгрунтовано у порівнянні з роботами Цельса, Порфірія чи Юліана. У зв'язку з цим, можна зробити висновок, що інтелектуальна конкуренція між прихильниками язичництва та християнства завершилася безумовною перемогою останніх.

РОЗДІЛ 3

ГНОСТИЦИЗМ ЯК ЗАГРОЗА ХРИСТИЯНСТВУ

3.1 Історія походження гностицизму

У ті часи, коли засновувались перші християнські общини, вірянам довелося зіткнутися зі вченням, що не було схожим ні на юдейську, ні на традиційну язичницьку віру греків та римлян. Світогляд, що пропонували послідовники цього дивного культу, ставить у глухий кут навіть сьогоднішніх істориків, оскільки сама сутність віровчення не дозволяє сформувати впевненої гіпотези щодо його походження. Таким чином, мова піде про гностицизм – одну із найбільш загадкових сторінок античної релігії та філософської думки.

В історіографії існує декілька теорій походження гностицизму. Більшість дослідників, зокрема О. А. Ручинська¹ та Д. Бракке², возводять коріння цього вчення до біблейського Симона Волхва. Такий погляд базується, головним чином, на повідомленнях ранньохристиянських апологетів Іполита Римського та Іренея Ліонського. Перший з них, у роботі «Викриття всіх ересей» згадує Симона як одного із авторів еретичного вчення і повідомляє про деякі особливості його вчення: «Існує Нескінченна Сила, корінь всесвіту. Нескінченна сила, або вогонь, за словами Симона, зовсім не проста (як більшість людей кажуть, що чотири елементи прості, і тому вважають, що вогонь також простий). Скоріше, природа вогню двояка, і з цієї двоїстої природи один аспект він називає прихованим, а інший явним. Таким

¹ Ручинская О. А. Гностицизм II-III вв. н.э. и раннее христианство // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеймоновском храме. – Харьков: Майдан, 2013, с. 69.

² David Brakke. The Gnostics: Myth, Ritual, and Diversity in Early Christianity. Harvard University Press, 2010. 164 p. 2.

чином, приховані реальності приховані у явних реальностях вогню, а явні реальності вогню виникли завдяки силі прихованих реальностей»¹. Ірней також залишає певні свідчення: «Але тепер я за необхідності згадав про нього, щоб ти знав, що всі якісь будь-яким чином спотворюють істину і ушкоджують проповідь Церкви, суть учні та послідовники самарянина Симона Волхва»². Обидва автори згадують Симона як автора якогось еретичного вчення. І саме на цьому етапі для істориків відкривається нова загадка стосовно основи походження гностицизму – були для нього джерелом християнські або язичницькі (або навіть юдейські чи східні) традиції.

Дослідники XIX – XX століття А. Гарнак³ та А. Б. Ранович⁴ вбачають у гностицизмі кульмінацію елліністичного впливу на становлення християнства. З таким поглядом можна частково погодитись з оглядом на той факт, що це віровчення фігурує на сторінках апологетів, ціллю яких була боротьба з ересю, тобто, «неправильним» трактуванням їх релігії. Однак, різниця між вченням Христа та гностицизмом все ще є колосальною.

Дещо інакшої думки притримувався А. Ф. Лосєв, який вважав гностицизм останньою спробою тисячолітньої античної традиції протистояти християнству⁵. Втім, язичницькі філософи, рівно як і християни – не прийняли ідей цього віровчення, критикою якого займався як Плотін⁶, так і його учень Порфірій⁷.

Дослідниця І. С. Свенцицька в цьому контексті пропонує приймати до уваги напрацювання Філона Александрійського, який намагався поєднати

¹ Ипполит Римский. Обличение всех ересей. с. 8.

² Ирней Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Перевод протоиерея П. Преображенского, Н. И. Сагарды. — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008, с. 101.

³ Adolf von Harnack. History of Dogma. New York : Dover Publications, 1961. p. 140.

⁴ Ранович А.Б. Очерк истории раннехристианской церкви . М.: ОГИЗ. ГАИЗ, 1941, с. 113-114.

⁵ Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. В 2 кн. Кн. 2 / Худож.-офор. Б.Ф. Бублик. — Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2000, с. 291.

⁶ Плотин. Против гностиков с. 295-346.

⁷ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский; пер. М.Л. Гаспарова. — М.: АСТ: Астрель, 2011, с. 433.

юдейські релігійні переконання з античною філософською традицією¹. І хоча час діяльності мислителя (I століття) співпадає з приблизною епохою виникнення гностицизму, це припущення не може претендувати на істинність, оскільки це вчення успадкувало не лише риси юдаїзму та концепції давньогрецьких та давньоримських авторів, але й включило до себе елементи християнства та східних релігій.

Зрештою, існують й гіпотези щодо східного походження гностицизму. Дослідник Курт Рудольф відмічає чистий іранський вплив, який не можна пов'язати з юдейськими традиціями².

Таким чином, в історіографії проблеми існують зовсім різні уявлення щодо основ гностичних вірувань. Їх походження досі залишається загадкою для вчених, оскільки вони містять елементи греко-римського, християнського, юдейського та східного світоглядів. Втім, для нашого дослідження важливо поглянути на віровчення як на альтернативу християнству, прямого конкурента церкви.

3.2 Гностики та християни

Можна погодитися з тезою О. А. Ручинської стосовно того, що гностицизм був серйозною загрозою для християнства³. Опонуванню їм присвячено як деякі фрагменти Біблії (наприклад, Послання до колоссян), так і чисельні праці апологетів. Останні, скоріш за все, вбачали в гностиках головних конкурентів своєму віровченню, на що натякає кількість робіт, присвячених спорам з єретичними рухами, які поклоняються янголам та

¹ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории.— М.: Политиздат, 1987, с. 258.

² Kurt Rudolph. The Nature and History of Gnosticism. San Francisco : Harper & Row, 1987, p. 283.

³ Ручинская О. А. Гностицизм II-III вв. н.э. и раннее христианство // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллина-византийского лектория при Свято-Пантелеймоновском храме. – Харьков: Майдан, 2013, с. 66.

заперечують Старий заповіт. Наприклад - праці Іполіта Римського «Викриття всіх єресей», Іренея Ліонського «Проти єресі», Юстин Філософ «Проти Маркіона» (щоправда, ця робота існує наразі у вигляді цитування Іренеєм та згадок у роботі Євсевія Кесарійського¹) тощо.

Втім, це актуально лише для короткого проміжку часу оскільки вже у III столітті вчення починає приходити до занепаду. К. Рудольф вказує, що у II столітті гностикам вдалося закріпитися в Греції, Малій Азії, Єгипті та у столиці імперії. З цих регіонів походили й найбільш помітні богослови – Василід, Маркіон та Валентин².

Деякі гностичні общини, що можна відмітити спираючись на апокрифи, були вельми закритими. Так, в Апокрифі Іоанна сказано: «...я сказала всі речі тобі, щоб ти записав їх і передав їх своїм духовним товаришам приховано. Бо це таємниця роду нерухомого... І це було дано йому потайки, і одразу він втік від нього»³. У даному уривку демонструється таємничість гностичного знання, доступ до якого могли отримати лише певні члени общини («передав своїм духовним товаришам приховано»). В той же час, у деяких апокрифах зустрічаємо і вказівку на необхідність поширювати вчення: «Ісус сказав: Те, що ти почуєш своїм вухом, сповіщай це іншому. Бо ніхто не запалює світильника (і) не ставить його під посудину; і ніхто не ставить його в таємне місце, але ставить його на підставку для світильника, щоб усі, хто входить і виходить, бачили його світло»⁴. У Євангеліє від Фоми навпаки, наголошується на тому, що вчення є світло, і його необхідно нести іншим. Дослідник А. Д. Пантелєєв, розмірковуючи над розбіжностями в даних фрагментах

¹ Евсевий Кесарийский Церковная история / Ввод, ст., comment., библиогр. список и указатели И. В. Кривушина. — Научное издание. — Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2013, с. 85-86.

² Kurt Rudolph. The Nature and History of Gnosticism. San Francisco : Harper & Row, 1987, p. 308-309.

³ Свенцицкая И.С., Трофимова М.К. Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии / Акад. обществ, наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма; Редкол.: А. Ф. Окулов (пред.) и др. — М.: Мысль, 1989, с.216-217.

⁴ Свенцицкая И.С., Трофимова М.К. Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии ... с. 254.

апокрифів, вказує, що для гностиків не було принциповим дотримуватися сурових розпоряджень текстів¹. І дійсно, у гностиків не було закріплено сурового канону, тож можливо допустити як закритих, так і відкритих общин, де перші могли зберігати своє вчення потайки, а другі – займатись агітацією, що була б схожою на християнську.

Як вказує А. Д. Пантелеев, гностичні переконання виглядали в очах язичників більш привабливо, а ніж ідеї християн. Це пояснюється їх універсальністю та інклюзивністю, оскільки вони включали елементи язичницького та християнського світоглядів. До того ж, вчення гностиків не забороняло їм приймати участь у культурі імператора в умовах переслідувань за поклоніння Христу².

Забігаючи наперед, слід обмовитися, що більша «привабливість» зовсім не означала більшу «ефективність» гностицизму, оскільки, в кінці-кінців, це віровчення не змогло на тривалий час закріпитися та досягти тих масштабів поширення, які спостерігаються серед християнських общин вже у III столітті. З іншого боку, з джерельних даних дійсно відомо, що гностицизм міг привертати до себе нових послідовників з боку язичників. Так, Порфірій розповідає про учнів Плотіна, які відвернулися від його вчення на користь гностиків³. Ірней також залишає свідчення про агітацію серед язичників: «Вони, як і язичники, послані сатаною задля наруги божественного імені Церкви, щоб тим чи іншим способом люди, слухаючи їх промови і уявляючи, що і ми всі такі самі, як вони, відвертали свій слух від проповіді істини, або, стаючи свідками їхньої справи, хулили нас усіх, тоді як ми не маємо спілкування з ними ні в навчанні, ні в звичаях, ні в щоденному зверненні»⁴.

¹ Пантелеев А.Д. Из истории религиозной жизни II в.: гностическая пропаганда. С. 2.

² Пантелеев А.Д. Из истории религиозной жизни II в.: гностическая пропаганда. С. 1-2.

³ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский; пер. М.Л. Гаспарова. — М.: АСТ: Астрель, 2011, с. 433.

⁴ Иринеи Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Перевод протоиерея П. Преображенского, Н. И. Сагарды. — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008, с.97.

Окремо слід розглянути працю Цельса, критика християн, де також можна знайти цікавий фрагмент. Автор виправдовує Маркіона: «Маркіон та його послідовники (визнаючи, що Ісус відразу з'явився з неба як син благого бога, який протистоїть злому деміургу), вільні від деяких звинувачень, але під деякі вони підпадають»¹. На основі цієї цитати все ще зарано робити висновки враховуючи інші зазначення Цельса: «Я знаю також сімоніан, які називаються еленіанами - як шанувальники Єлени або вчителя Єлена, - марцелліан - шанувальників Марцелліни, ... маркіонітів, на чолі яких стоїть Маркіон. Кожен із них шанує різного вчителя і демона, жорстоко обманюючись і блукаючи в глибокій темряві більш беззаконно та гидко, ніж послідовники культу Антиноя в Єгипті. Вони лихословлять один проти одного жахливим чином, вивергаючи явні і таємні прокляття, вони за жодним пунктом неспроможні дійти згоди, вони у всьому цураються один одного, вони називають інших цирцеями та спокусливими бунтівниками, опіком слуху, загадками, обманщицями-сиренами, що знущаються і затикають вуха у тих, хто їх слухає, і нагороджують їх свинячою головою»². Той факт, що Цельс вбачає деякі позитивні елементи вчення Маркіона, ще не означає позитивного ставлення до гностиків.

Спираючись на ці свідчення, не слід поспішати з висновками щодо ефективності гностичних проповідей серед язичників. Епізодичні фрагменти навіть з нехристиянських праць філософів вказують, передусім, на різне ставлення до гностиків серед античних мислителів. Свідчення Порфірія про учнів Плотіна, звичайно, відображають певний рівень зацікавленості їх ідеями, але ні в якому разі не становлять собою базу для винесення остаточних висновків щодо привабливості гностицизму.

¹ Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства.— М.: Политиздат, 1990, с. 316.

² Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства.— М.: Политиздат, 1990, с. 304-305.

На цьому етапі варто звернутися до агітації серед християнських общин, на основі чого можна було б робити висновки про те, наскільки успішно гностики конкурували з учнями Христа.

Ще у I столітті християни починають стикатися з проявами діяльності гностиків. Традиційно вважається, що біблейський Симеон Волхв був одним із перших, хто поширював своє вчення поруч з учнями Христа. Принаймні, у книзі Діяння залишається згадка: «Був один чоловік, на ім'я Симон, що до того в цій місті займався ворожбитством та дунив самарійський народ, видаючи себе за якогось великого. Його слухали всі, від найменшого аж до найбільшого, кажучи: Він сила Бога, що зветься велика! Його ж слухалися, бо він їх довгий час дивував ворожбитством. Та коли йняли віри Пилипові, що благовістив про Боже Царство й Ім'я Ісуса Христа, чоловіки й жінки охристілися. Увірував навіть сам Симон, і, охристившись, тримався Пилипа; а бачивши чуда й знамена великі, він дуже дивувався»¹. Хоча й залишається невідомим, наскільки успішно Симон проповідував серед народу, можна простежити, які засоби він використовував у своїх цілях. Дослідник А. Д. Пантелеев вказує, що гностики могли широко використовувати «магію» для привернення народу до своїх переконань². У фрагменті прямо вказано на те, що він «дивував ворожбитством» народ, що підтверджує тезу історика.

Відомо також про ніколаїтів, історію яких оповідає Іринеї Ліонський: «Ніколаїти є учнями Миколи, одного з семи дияконів, поставлених апостолами. Вони живуть розпусно. Властивості їх цілком позначені в апокаліпсисі Іоанна, де сказано, що вони вчать, що нічого немає злочинного в недотриманні цнотливості та у споживанні ідоложертвенного»³. Апокаліпсис Іоанна локалізує ніколаїтів у Пергамі⁴, що вказує на поширення гностичних

¹ Діяння 8:9-13 (Огієнко)

² Пантелеев А.Д. Из истории религиозной жизни II в.: гностическая пропаганда. с.7

³ Иринеи Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Перевод протоиерея П. Преображенского, Н. И. Сагарды. — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008, с.100.

⁴ Іоанна 2:15

ідей серед тамтешніх християн. Секта, за словами Євсевія, існувала недовго¹, однак, сам факт її існування вказує на вразливість ранньохристиянських общин перед обличчям гностиків. Це підтверджується й існуванням общини колосян, які проповідували аскетичний спосіб життя та поклонялися ангелам².

Як з'ясувалося завдяки знахідці бібліотеки Наг-Хаммаді, гностики мали й великий об'єм літератури. Хоч нам і не відомо, чи всі общини намагалися скласти власний канон, цікавим є приклад Маркіона, про якого відомо, що він спрямував свої сили на підтримання євангелійської дисципліни та стежив за організацією серед послідовників. Такої думки, зокрема, дотримуються як І. С. Свенцицька³, так і А. Гарнак⁴, а підтвердження їм можна знайти у Іренея⁵. Автор вчення намагався надати відповідь навіть у формі, подібній до апологетики, однак його праці, на жаль, не дійшли до наших днів. Деякі дуже обмежені подробиці про їх існування нам відомі лише завдяки християнським опонентам.

З самим Маркіоном та його вченням все не є вельми однозначним. Серед історіографії, у деяких роботах фігурує згадка про нього в контексті гностицизму, однак історики поруч зазначають, що він не є в повній мірі гностиком. Таку репрезентацію ідей античного мислителя можна зустріти на сторінках робіт А. Гарнака⁶ та А. Б. Рановича⁷. Їх підхід засновується на декількох важливих деталях, по-перше, Маркіон належав до християнської церкви і лише з часом був визнаний єретиком. По-друге, його вчення, нібито, не знаходилося далеко від церковного канону.

¹ Евсевий Кесарийский Церковная история / Ввод, ст., коммент., библиогр. список и указатели И. В. Кривушина. — Научное издание. — Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2013, С. 149-150.

² До колосян 2:8-18

³ Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории.— М.: Политиздат, 1987, с. 146.

⁴ Adolf von Harnack. History of Dogma. New York : Dover Publications, 1961, p. 165.

⁵ Иринея Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Перевод протоиерея П. Преображенского, Н. И. Сагарды. — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008, с. 101.

⁶ Adolf von Harnack. History of Dogma ... p. 164.

⁷ Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства.— М.: Политиздат, 1990, с. 117.

Однак, сучасний погляд не узгоджується з таким підходом. Так, М. К. Трофімова підкреслює, що Маркіон не приймав християнських пророків¹, І. С. Свенцицька також надає протилежних оцінок: «Певною мірою він пішов далі багатьох гностиків»². Свій внесок у дослідження питання робить і К. Рудольф, зазначаючи, що вчення Маркіона не могло існувати без гностичного впливу, а це означає, що воно має бути розглянуте саме в рамках такої традиції³.

Античний богослов дійсно відкидав майже всі апостольські вчення, а до його канону увійшли лише послання Павла, він заперечував важливість Старого Заповіту та вважав Яхве злим божеством⁴. Гностичні основи ідей Маркіона починаються з цього місця, оскільки для нього старозавітний бог - є деміургом, від якого пішла вся матерія. Детальну характеристику залишає Клемент Александрійський⁵, з повідомлень якого можна виокремити існування серед прихильників секти концепцій космосу та шляху пізнання. Таким чином, «єресь» Маркіона пропонується розглядати як гностичну.

У праці Тертуліана «Про прескрипцію проти єретиків» (*De praescriptione haereticorum*) Маркіон взагалі називається стоїком⁶. Не дуже зрозумілим є контекст такого обвинувачення, оскільки воно могло бути вжите апологетом або з метою очорнити пророка, або щоб вказати на можливі зв'язки Маркіона з філософським вченням язичників. В будь-якому разі, цього свідчення було б замало, щоб робити висновки про вплив стоїцизму.

¹ Трофімова, М. К. Историко-философские вопросы гностицизма / М. К. Трофімова. – Москва : Наука, 1979, с. 87.

² Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории ... с. 267.

³ Kurt Rudolph. *The Nature and History of Gnosticism*. San Francisco : Harper & Row, 1987, p. 313.

⁴ Ириней Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Перевод протоиерея П. Преображенского, Н. И. Сагарды. — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008, с. 100-101.

⁵ Климент Александрийский. Строматы. Т. 1 (Книги 1-3). Издание подготовил Е. В. Афонасин — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2003, с. 411.

⁶ Тертуллиан. Избранные сочинения: Пер. с лат./Общ. ред. и сост. А. А. Столярова. - М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1994, с. 120.

Яким же чином протистояли маркіоніти християнам? Тут помітним був церковний досвід Маркіона, оскільки він вдається до відбору канонічних книг, підтримання організованості та дисципліни серед своєї общини та навіть написання праць у захист вчення. Справедливим буде відмітити, що в сукупності з проповіддю, така тактика на певний період дійсно принесла плоди, і кількість послідовників Маркіона зростала. Скоріш за все, колишні християни також примикали до них, на що частково вказує фрагмент «Апології» Юстина Філософа: «Він, за помочі демонів, багатьох із всякого народу змусив говорити богохульство і відкидати Бога, Творця всього світу, і сповідувати якогось іншого бога, який вищий за нього і створив більше, ніж Він»¹.

«Величнішою небезпекою для християнства» називає церкву Маркіона дослідник К. Рудольф. Історик свідчить про активне її розповсюдження в Італії, Єгипті, Сирії та інших регіонах імперії². Кількість критики, що можна прочитати в апологетиці учнів Христа, також вказує на небезпідставні висновки дослідника. До проповідей маркіонітів чутливими були християни, що збільшувало загрозу для релігії.

Ще одним, не менш помітним вчителем серед гностиків був Валентин. Про його діяльність відомо дещо менше у порівнянні з Маркіоном, однак заснована ним традиція була помітною. Валентин також намагався конкурувати з представниками церкви подібними до них методами. Він став автором праці «Про три Природи», де сформував концепцію триєдності Бога (Отця, Сина, та Святого Духа)³. Ця ідея Валентина була успадкована християнами та є підтвердженням впливу гностичних вірувань на формування ранньохристиянського вчення, однак ця тема потребує більшої конкретизації дещо пізніше.

¹ Иустин Философ и Мученик, св. Творения. Перевод, со введениями и примечаниями Прот. П. Преображенского. — М.: Паломник, 1995, с. 57.

² Kurt Rudolph. The Nature and History of Gnosticism. San Francisco : Harper & Row, 1987, p. 317.

³ Kurt Rudolph. The Nature and History of Gnosticism... p. 319.

Послідовники Валентина не були націлені на розповсюдження свого вчення серед усіх верств населення. Ірней повідомляє, що вони брали немалу плату за наближення людини до своїх ідей: «І, як на мене, не без причини вони не хочуть вчити цьому всіх наяву (публічно), але вчать тільки тих одних, які можуть давати за подібні обряди велику плату»¹. З цього можна зробити висновок, що гностичні общини Валентина не намагалися надати поширення своєму віровченню, надаючи перевагу заможним учням. Ці принципи дещо схожі на античну філософську школу софістів, які займалися викладанням за гроші.

Учні Валентина продовжували свою діяльність у багатьох містах та регіонах Римської Імперії, зокрема в Римі, Єгипті, Малій Азії та Сирії. Однак, вони, внаслідок своєї націленості на багатіїв, не становили загрози для «масового» християнства. Не залишають апологети свідчень й про спроби проповідей серед представників церкви, тому можна припустити, що в основному валентиніти пропагували свої ідеї для заможної язичницької інтелігенції.

Вже на межі II-III століття популярність гностицизму стрімко пішла на спад. Попри те, що деякі общини зберігали свої вірування аж до V століття², їх переконання не були масовими. Євсевій Кесарійський згадує філософа Бордесана, який належав до валентинітів, але пізніше перейшов до християнської церкви та відрікся від колишніх переконань³. Схоже на те, що така практика була доволі масовою, оскільки історик також повідомляє декілька цікавих подробиць про відхід людей від гностичних вчень: «В цей же час Амвросія, послідовника єресі Валентина, переконала істина, подана йому

¹ Ирней Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Перевод протоиерея П. Преображенского, Н. И. Сагарды. — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008, с. 34.

² Ручинская О. А. Гностицизм II-III вв. н.э. и раннее христианство // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеймоновском храме. – Харьков: Майдан, 2013, с. 66.

³ Евсевий Кесарийский Церковная история / Ввод, ст., коммент., библиогр. список и указатели И. В. Кривушина. — Научное издание. — Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2013, С. 210.

Оригеном: немов світлом осяяло його розум, і він звернувся до Церкви та її правої віри. Багато й інших освічених людей приходило до Оригена, — слава його рознеслася широко, — щоб ознайомитися з тим, як уміло тлумачив він Святе Письмо. Темрява єретиків і чимало найзнаменитіших філософів стікалися до нього і ревно вивчали як богослов'я, а й світську філософію»¹.

Проблемою гностичних общин стала відсутність організованості та єдиного вчення, у чому вони програвали християнській церкві. Маркіон прикладав зусиль до створення власного канону, однак він не був узгоджений з прихильниками інших сект, і представляв собою виняток, а ніж правило. Для християн протягом II-III століття вже був властивий чіткий внутрішній регламент, виокремлювалася влада єпископів, які підтримували зв'язки між общинами. Попри нетривалу популярність гностицизму, його послідовники мали дуже сильні розбіжності у своїх переконаннях, і основи для подолання незгоди просто не могло виникнути в силу характеру самого явища. Відрізнялися й методи проповіді – для раннього гностицизму характерним було привернення уваги завдяки магії, маркіоніти, серйозно поставившись до питання суперництва з церквою, створювали власний канон та проповідували серед християн, а валентиніти «продавали» свої послуги провідників до істини заможним верствам населення. Таким чином, відсутність спільного вчення та стратегії не дозволили гностичним общинам взяти верх над християнством.

В кінці-кінців, деякі ідеї Маркіона та Валентина, все ж таки вплинули на становлення ранньохристиянського вчення. Зокрема, перший з них раніше церкви взявся за «відбір» канонічних писань, а другий, знаходячись під впливом античної філософії, запропонував концепцію триєдності Бога у різних іпостасях. Можна погодитися й з висновками дослідника К. Рудольфа про те, що церква назавжди увібрала до себе філософські та теологічні напрацювання гностиків². Тим не менш, не можна свідчити про «злиття»

¹ Евсевий Кесарийский Церковная история... С. 278.

² Kurt Rudolph. The Nature and History of Gnosticism. San Francisco : Harper & Row, 1987. p. 367-368.

християнства з гностицизмом, оскільки, дуже важливі в рамках останнього концепції космосу, злого старозаповітного деміурга та шляху пізнання істини – так і залишися для історії християнської церкви єрессю, зазнаючи поразки в релігійній конкуренції.

ВИСНОВКИ

Історія виникнення та поширення християнства протягом I-III століть сповнена дискусійних проблем, що досі не знайшли чіткої відповіді в наукових колах. Витоки нової релігії стосуються Юдеї та пануючої у ній атмосфери «Апокаліпсису», яка склалася внаслідок релігійного, політичного та соціального протистояння. В контексті питання, варто звернути увагу на три юдейські релігійно-філософські школи того часу – садукеев, фарисеев та есеїв. Кожна з них відстоювала свої позиції щодо трактовки юдаїзму, соціальною основою для них виступали різні групи (заможна частина населення – підтримувала садукеев, «середній клас» в обличчі ремісників та торговців – фарисеев), що провокувало додатковий конфлікт. До нещодавнього часу, витоки християнства було прийнято пов'язувати з есеями – третьою сектою, яка проповідувала аскетизм та, за деякими елементами світогляду, демонструвала схожість на вчення Ісуса Христа.

Втім, релігійний та історичний аналіз не дозволяє приходити до висновків щодо зв'язку есеїв з першими християнами. Дослідження джерельної бази свідчить, що Ісус Христос був автором свого власного, оригінального вчення, яке було успадковане та допрацьоване його учнями. В цьому контексті найбільше проявив себе Павло, оскільки саме він здійснив остаточний розрив нової релігії з юдаїзмом та заклав основи для початку її поширення серед язичників.

Період II-IV століття асоціюється зі стрімким поширенням християнства Римською Імперією, в основі якого полягав як чинник прозелітизму, так і високий рівень організації церков. Єпископи увібрали до себе як функції внутрішнього керівника общин, так і відповідали за зовнішні контакти між ними.

Захисником традиційного язичництва в цей час виступила держава. Попри те, що Римська Імперія по праву може вважатися толерантною в релігійних питаннях, боротьба з християнами витікала з необхідності

збереження утвердженого століттями світогляду. Проблема, пов'язана з відмовою послідовників Христа дотримуватися культу імператора відходить на другий план, хоча цей фактор також впливав на негативне ставлення до церкви. Це питання варто розглядати під соціальним кутом, оскільки відмова від культу робила неможливою його встановлення в містах імперії та позбавляла економічних та політичних вигод.

Язичницькі філософи не змогли конкурувати з апологетами. Церковна критика Цельса, Порфірія та Юліана не була конструктивною та не ставила під удар вразимі місця християнського вчення. Це стало причиною поразки змагань між язичниками та послідовниками Христа, виводячи останніх в ранг переможців в інтелектуальній релігійній конкуренції.

Значного успіху в протистоянні церкві здобули гностики. Попри спорадичність та несистематизованість їх переконань, що варіювалися від однієї общини до іншої, вони змогли знайти популярності серед населення східних провінцій Римської Імперії. Християнські апологети доклали значних зусиль, намагаючись проводити критику гностичних ідей у своїй працях. В цьому контексті варто відмітити Іполита Римського, Іренея Ліонського, Євсевія Кесарійського, Юстина Філософа та інших.

І хоча на даний момент недостатньо підстав щоб судити про успіх гностичних проповідей серед язичницького населення (за винятком повідомлень Порфірія про перехід учнів Плотіна до гностицизму), можна підтвердити їх успіх серед християн. Гностики застосовували різні прийоми – від магічних заклинань Симона Волхва, про які згадує Біблія, до спроб масових агітацій Маркіона та його учнів. Останній відзначився в історії як засновник систематизованого вчення для своєї гностичної общини – він відібрав окремі книги та створив канон, стежив за дисципліною своїй учнів та їх організацією. Такий підхід, як свідчать джерела, сильно подіяв на християн – неможливо знайти жодної апологетичної праці без жалоб за перехід людей до ересі та критики Маркіона. Втім, попри те, що ідеї останнього знайшли свого поширення у багатьох регіонах східної частини Імперії, церква все ж

змогла одержати верх та переманити до себе тих, хто раніше був послідовником Маркіона. Євсевій Кесарійський, описуючи епоху кінця II століття, пише про маркіонітів, які масово наверталися до християнства.

В кінцевому результаті не одержали успіху й послідовники гностичного вчителя Валентина. Вони надавали перевагу агітації серед заможних верств населення та брали гроші за доступ до «істини», що не сприяло їх перемозі над християнською церквою, яка спиралася на проповідництво серед масових слоїв населення.

Вже у III столітті гностицизм програє у конкуренції з християнством. Деякі ідеї, що будуть пізніше успадковані церквою, все ж таки були запозичені від вчень Маркіона та Валентина. Зокрема, останній вперше висловив концепцію триєдності Бога (Отця, Сина, Святого Духу), що пізніше стало частиною церковного канону.

За результатами конкуренції релігій у II-IV столітті християнство пізніше вже не знаходило собі супротивника в обличчі язичників та гностиків. Для перших в принципі не було характерним ведення проповіді чи іншої форми агітації серед населення. Той опір, що чинила влада був епізодичним та лише укріплював релігійні пориви християн. Античні язичницькі інтелектуали також не змогли протиставити нічого апологетикам – їх критика залишалася поверхневою та емоційною. Гностицизм, в свою чергу, внаслідок свого характеру (існування різних вчень та відсутність єдиного канону) також не подолав добре організованих християн. Таким чином, послідовники вчення Христа вийшли переможцями з релігійної конкуренції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Adolf von Harnack. History of Dogma. New York : Dover Publications, 1961. 362 p.
2. Ally Huffmire, Immersive Rituals in the Qumran Community and Early Christianity // *Studia Antiqua* 21, no. 1, 2022. p 51-59.
3. Bart D. Ehrman Lost Christianities – The Battles For Scripture And The Faiths We Never Knew. Oxford University Press, 2003. 294 p.
4. David Brakke. The Gnostics: Myth, Ritual, and Diversity in Early Christianity. Harvard University Press, 2010. 164 p.
5. Freeman, Charles A New History of Early Christianity. New Haven : Yale University Press, 2009. 420 p.
6. Ittai Gradel Emperor Worship and Roman Religion. Oxford University Press, USA, 2004. 398 p.
7. J.M. Allegro, The Dead Sea Scrolls and the Christian myth. Buffalo, N.Y.: Prometheus Books, 1992. 252 p.
8. J.M. Allegro The People of the Dead Sea Scrolls. Garden City, NY: Doubleday & Co, 1958. 192 p.
9. J. O’Callaghan, “Papiro neotestamentarios en la cueva 7 de Qumrán?” *Biblica*, 1972. Roma. pp. 91–100.
10. Joel Marcus, John the Baptist in History and Theology. Columbia, SC: University of South Carolina Press, 2018. 289 p.
11. Kurt Rudolph. The Nature and History of Gnosticism. San Francisco : Harper & Row, 1987. 411 p.
12. Lane Fox, Robin Pagans and Christians. New York : Knopf, 1987. 799 p.
13. MacCulloch, Diarmaid A history of Christianity : the first three thousand years. London, England : Allen Lane, 2009. 1161 p.

14. Price, S. R. F. *Rituals and power : the Roman imperial cult in Asia Minor*. Cambridge [Cambridgeshire] ; New York : Cambridge University Press, 1984. 289 p.
15. Ramsay MacMullen *Christianizing the Roman Empire: AD 100-400*. Yale University Press, 1984. 196 p.
16. R. Christopher, *Christian origins : an account of the setting and character of the most important messianic sect of Judaism*. London : SPCK, 1985. 428 p.
17. Robert H. Gundry, "No NU in Line 2 of 7Q5: A Final Disidentification of 7Q5 With Mark 6:52-53," *Journal of Biblical Literature* 118 (4): p. 698–707.
18. Rory Cox *Historical Just War Theory up to Aquinas*. URL: https://research-repository.st-andrews.ac.uk/bitstream/handle/10023/11776/Ch05_Cox_Historical_Just_War_Theory_up_to_Aquinas.pdf?sequence=1
19. Sanders, E. P, *The historical figure of Jesus*. London, England ; New York, N.Y., USA : Allen Lane the Penguin Press, 1993. 337 p.
20. Seifrid, Mark A. *Justification by faith : the origin and development of a central Pauline theme*. Leiden ; New York : E.J. Brill, 1992. 310 p.
21. Амусин И. Д. *Кумранская община*. М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1983. – 328 с.
22. Амусин И. Д. *Об одной забытой публикации тартуского профессора Александра Васильева» // Ученые записки Тартуского университета*. Вып. 365. Тарту, 1975. С. 296—301.
23. Амусин И.Д. *Рукописи Мёртвого моря* М.: Издательство Академии Наук СССР, 1960. — 271с.
24. Виппер Р.Ю. *Избранные сочинения в двух томах. Том 2. Очерки по истории Римской империи (окончание). Рим и раннее христианство*, Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. — 483 с.

25. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. Издание подготовили М.Л. Гаспаров и Е.М. Штаерман; Отв. ред. С.Л. Утченко. Москва: Наука, 1993. - 368 с.
26. Голубцова Е. С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии, I-III вв. М: Наука, 1977. - 239 с.
27. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Диоген Лаэртский; пер. М.Л. Гаспарова. — М.: АСТ: Астрель, 2011. - 570 с.
28. Евсевий Кесарийский Церковная история / Ввод, ст., коммент., библиогр. список и указатели И. В. Кривушина. — Научное издание. — Санкт-Петербург: «Издательство Олега Абышко», 2013. — 544 с.
29. Зелинский Ф.Ф. История античной культуры СПб.: Марс, 1995. — 380 с.
30. Иосиф Флавий Иудейская война. Пер. с древнегреч. М. Финкельберг (кн. I–VI), А. Вдовиченко (кн. VII); под ред. А. Ковельмана. – М.: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2008. – 520 с.
31. Иосиф Флавий :Иудейские древности : [В 2 т.] / Иосиф Флавий. - М. : АСТ : Ладомир, 2002. (Классическая мысль). / Т. 1: Книга 1-12. - 2002. - 784 с.; Т. 2: О древности иудейского народа (Против Апиона) : Кн. 13-20. – 612 с.
32. Ипполит Римский. Обличение всех ересей. Книга X. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/books/original/33291-%D0%9E%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%B2%D1%81%D0%B5%D1%85-%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%B9.pdf>
33. Иринеи Лионский. Против ересей. Доказательство апостольской проповеди / Перевод протоиерея П. Преображенского, Н. И. Сагарды. — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2008. — 672 с.

34. Иустин Философ и Мученик, св. Творения. Перевод, со введением и примечаниями Прот. П. Преображенского. — М.: Паломник, 1995. — 488 с.
35. Климент Александрийский. Строматы. Т. 1 (Книги 1-3). Издание подготовил Е. В. Афонасин — СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2003. — 544 с.
36. Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. Том 1 Анналы; Малые произведения. Изд. подг. А. С. Бобович, Я. М. Боровский, М. Е. Сергеенко. Отв. ред. С. Л. Утченко. - Москва: Наука, 1969. – 444 с.
37. Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. Том 2. История. Изд. подг. А. С. Бобович, Я. М. Боровский, М. Е. Сергеенко. Отв. ред. С. Л. Утченко. - Москва: Наука, 1969. – 370 с.
38. Кривелёв И.А. Что знает история об Иисусе Христе? М.: Советская Россия, 1969. — 326 с.
39. Лившиц, Г. М. Классовая борьба в Иудее и восстания против Рима: К проблеме социально-экономического строя римских провинций. — Минск: Изд-во БГУ, 1957. — 418 с.
40. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития. В 2 кн. Кн. 2 / Худож.-офор. Б.Ф. Бублик. — Харьков: Фолио; М.: ООО «Издательство АСТ», 2000. — 688 с.
41. Лукиан Самосатский. Сочинения. В 2 т. Т. 2 / Под общ. ред. А. И. Зайцева. — СПб.: Алетейя, 2001. — 538 с.
42. Моммзен Т. История Рима. Том 5. Провинции от Цезаря до Диоклетиана/ Пер. с нем., под гл. ред. Н. А. Машкина - М.: Издательство Иностранной литературы, 1949. — 631 с.
43. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Ессе homo. Антихрист. Сумерки идолов. Веселая наука. — СПб.: СЗКЭО, 2022. — 768 с.
44. Обидина Ю.С. Вакханалия как политическая угроза: судьба культа Диониса в Риме эпохи республики // Вестник Марийского государственного

университета. Серия «Исторические науки. Юридические науки». 2021. Т. 7. № 2. С. 158–165.

45. Ориген. О началах. Против Цельса. СПб.: Библиополис, 2008. – 792 с.

46. Пантелеев А. Д. Гонения на христиан и императорский культ по данным агиографической традиции // Проблемы истории, филологии, культуры. 2015. №3 (49), с. 91-104.

47. Пантелеев А.Д. Из истории религиозной жизни II в.: гностическая пропаганда. URL:

<https://gnosis.study/library/%D0%93%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%81/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8%20%D0%B8%20%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B8/RUS/%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B5%D0%B2%20%D0%90.%D0%94.%20-%20%D0%98%D0%B7%20%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B8%20%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D0%B6%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B8%20%D0%B2.%20%D0%93%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0.pdf>

48. Пантелеев, А. Д. Языческая критика христианства / Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. 2019 ; № 19-2. стр. 85-106.

49. Письма Плиния Младшего Книги I - X. 2-ое изд. Москва : Наука, 1982. - 408 с.

50. Плотин. Против гностиков. URL:
<https://gnosis.study/library/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/RUS/%D0%9F%D0%BB%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%BD%20->

[%20%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%20%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B2.pdf](#)

51. Ранович А.Б. О раннем христианстве. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. — 524 с.
52. Ранович А.Б. Очерк истории раннехристианской церкви . М.: ОГИЗ. ГАИЗ, 1941. — 262 с.
53. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства.— М.: Политиздат, 1990.— 479 с.
54. Ручинская О. А. Гностицизм II-III вв. н.э. и раннее христианство // Византийская мозаика: Сборник публичных лекций Эллено-византийского лектория при Свято-Пантелеймоновском храме. – Харьков: Майдан, 2013. – С.66-83.
55. Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории.— М.: Политиздат, 1987.— 336 с.
56. Свенцицкая И.С., Трофимова М.К. Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии / Акад. обществ, наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма; Редкол.: А. Ф. Окулов (пред.) и др. — М.: Мысль, 1989. — 336 с.
57. Сочинения древних христианских апологетов. Репринт издания 1895 г. - СПб.: Алетейя, 1999. — 945 с.
58. Тертуллиан. Избранные сочинения: Пер. с лат./Общ. ред. и сост. А. А. Столярова. - М.: Издательская группа «Прогресс», «Культура», 1994. - 448 с.
59. Трофимова, М. К. Историко-философские вопросы гностицизма / М. К. Трофимова. – Москва : Наука, 1979. – 216 с.
60. Филон Александрийский. Против Флакка; О посольстве к Гаю; Иосиф Флавий. О древности еврейского народа; Против Апиона. — Москва—Иерусалим: Еврейский университет в Москве (Библиотека Флавиана, выпуск 3), 1994. — с. 51–112.

61. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологий мировой истории. 1. Гештальт и действительность/ Пер. с нем., вступ. ст в примеч. К. А. Свасьяна. – М.:Мысль, 1993. – 663 с.